महाराष्ट्रकंठभूषण.

ह्मणजे,

स्वजनकल्याणार्थ

समर्थांचा बोध.

स्वर्वल्लिसुरभिसुरसरिदधिका श्रितसर्वकामदा साची
श्रीरामाची तैशी सत्कीर्ति तशीच रामदासांची.

मोरोपंत.

मुंबई.

जावजी दादाजी यांच्या
'निर्णयसागर' छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी
यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें.

इ. स. १८९९.

किंमत ६ आणे.

प्रस्तावना.

हत्ती, घोडे, हिरेमाणकें, शालजोड्या, पीतांबर, गहूं, बाजरी, इत्यादि लाखों पदार्थ बाजारांत विकायास मांडलेले असतात. ते सगळे कांहीं सगळ्यांच्या उपयोगाचे नसतात. तरी त्यांत किती एक असे असतात कीं, ते सर्वांस पाहिजेत असतात. राजापासून रंकापर्यंत सर्वांस त्यांची गरज असते. त्याप्रमाणेंच ग्रंथांतल्या विषयांचें आहे. कितीएक विषय असे असतात कीं, ते कळण्यास बुद्धि मोठी लागते. ती सर्वांस नसते. परंतु, कितीएक विषय असे असतात कीं, ते सर्वांस कळतात, आणि त्यांची गरज सर्वांस असते. असे जे सर्वांस कळण्यासारखे आणि सर्वांस उपयोगीं पडण्यासारखे विषय समर्थांच्या दासबोधांत आढळले ते जशाचे तसे ह्या पुस्तकांत संग्रहित केले आहेत. त्यांचा उपयोग आमच्या देशबंधूंस, ऐहिक आणि पारमार्थिक सुखाच्या संपादनांत व्हावा, अशी **समर्थां**ची प्रार्थना करितों. ती त्यांच्या कृपाप्रसादानें सफळ होवो.

अनुक्रमणिका.

रामदासस्वामींचें संक्षिप्त चरित्र.

आमच्या राष्ट्रामध्यें अर्वाचीन काळीं साधूंत साधु, कवींत कवि आणि मुत्सद्यांत मुत्सद्दी असे कायते एकच पुरुष होऊन गेले. ते रामदासस्वामी होत. त्यांचें चरित्र आणि त्यांचे ग्रंथ पाहिले ह्मणजे असें दिसून येतें कीं, त्यांचे ठायीं साधुत्व उत्तम होतें, कवित्व उत्तम होतें, आणि व्यवहारनीतिज्ञान हेंही उत्तम होतें. अशीं बहुगुणी माणसें फार थोडीं निपजतात. ह्याचें कारण असें दिसतें कीं, एका गुणाची पूर्ण प्राप्ति करून घेण्याच्या कामीं साधारण मनुष्याची बहुतेक बुद्धि खर्चून जाते, त्यामुळें दुसरे गुण संपादायास ती पुरेशी उरत नाहीं. परंतु, कांहीं महात्मे असे असतात कीं, त्यांची बुद्धि सर्व गुणांच्या संपादनास पुरून उरते. एकाद्यापाशीं एक रुपया असला, आणि तो रुपया एकादी वस्तु विकत घेण्याच्या कामीं खरचला, ह्मणजे त्यास दुसरी वस्तु विकत घेण्याचें सामर्थ्य राहात नाहीं. तसें साधारण प्रतीच्या माणसांचें होतें. परंतु, एकादा उत्तम गवई मधुर स्वरानें गाऊं लागला ह्मणजे, त्यानें तो एकाच श्रोत्याचें मन वश करितो असें नाहीं. तर, एकसमयावच्छेदेंकरून अनेक श्रोत्यांचीं मनें वश करितो; आणखी पुनः पाहिजे त्या वेळीं पाहिजे त्या ठिकाणीं त्याला तशीं मनें वश करून घेतां येतात; तरी त्याचा स्वर खरचत नाहीं; जशाचा तसा असतो. तसा प्रकार महापुरुषांच्या बुद्धीचा आहे. ती नाना प्रकारच्या विद्यासंपादनास पुरून सर्व विद्यांचा कळस जी परमेश्वरभक्ति तीसही जितकी आवश्यक असते, तितकी बाकी राहाते. ह्याचें ठळक उदाहरण, आमच्या देशाच्या अर्वाचीन इतिहासांत रामदासस्वामींचें आहे. आणि ह्मणून त्यांचें चरित्र परम चित्तवेधक आणि परम पवित्र आहे. त्याचें निरूपण येथें करण्याचें योजिलें आहे.

गोदावरीच्या कांठीं आंबड परगण्यांत जामगांव ह्मणून एक लहानसें गांव आहे. तेथें सूर्याजीपंत ठोंसर ह्मणून कोणी एक वृत्तिवंत **कुळकरणी** राहत असत. ते, आपल्या पूर्वजांप्रमाणें, मोठे निस्सीम रामोपासक होते. त्यांचा दिवसाचा सगळा वेळ पूजाअर्चा करण्यांत आणि नामस्मरणांत जात असे; आणि ते, आपलें **कुळकरणाचें** काम रात्रीं करीत असत. त्यांच्या पत्नीचें नांव राणूबाई होतें. तीही माउली आपल्या यजमानांप्रमाणेंच भक्तिमान् आणि सुशील होती. सूर्याजीपंतांच्या वयास छत्तिसावें वर्ष लागे तोंपर्यंत त्यांस मूल झालें नव्हतें. पण पुढें पर-

मेश्वरप्रसादानें त्यांस दोन मुलगे झाले. त्यांतल्या वडिलाचें नांव गंगाधर ठेविलें, आणि धाकट्याचें नारायण ठेविलें. ह्या नारायणाचें जन्म इ० स० १६०८ ह्या वर्षी, ह्मणजे शिवाजीमहाराजांच्या जन्माच्या आधीं एकुणीस वर्षें झालें. हा नारायणच पुढें रामदास ह्या नांवानें प्रसिद्धीस आला. तोच ह्या चरित्राचा विषय होय.

सूर्याजीपंत इ० स० १६१५ ह्या वर्षी वारले. तेव्हां गंगाधराचें लग्न आंबडकर देशमुखाच्या मुलीशीं झालेलें होतें; आणि नारायण हा सात वर्षांचा होता. बाप जीवंत होता, ह्मणून गंगाधराचें लग्न लवकर झालें; तसें, नारायणाचें झालें नाहीं. त्याच्या आईनें त्याची मुंज केली; आणि तिच्या मनांत फार होतें कीं, गंगाधराप्रमाणें त्याचे दोन हातांचे चार हात व्हावे, आणि आपण पाहावे. पण, एक अंग कमी असल्यामुळें मुलगी मिळेना. तेव्हां, अर्थातच तो चांगला मोठा समजदार होईपर्यंत अविवाहित राहिला. आणखी, लग्न करण्याविषयी त्याच्या आईनें जरी त्याला पुष्कळ आग्रह केला, तरी, त्यानें तिचें ऐकिलें नाहीं; आणि त्यानें असा निश्चय केला कीं, लग्न करून प्रपंचाच्या जाळ्यांत पडून आयुष्य न घालवितां, एकाकी राहून परमेश्वरभक्तींत काळक्षेप करावयाचा; परंतु त्याची आई त्याला त्याविषयीं वारंवार त्रासवूं लागली ह्मणून तो तिजवर रुसून पंचवटीजवळ टांकळी ह्मणून एक लहान खेडें आहे, तेथें जाऊन राहिला. तेथें ब्राह्मणवस्ती थोडी होती; ह्मणून, रोज पंचवटीस यावें, माधुकरी मागावी, रामाचें दर्शन घ्यावें, परत टांकळीस जावें, तेथें भिक्षान्न खाऊन स्वस्थ राहावें आणि निरंतर रामभक्ति करावी असा क्रम त्यानें आरंभला. तो एकसारखा बारा वर्षें चालला. तितक्या अवकाशांत त्याला, पवित्राचरणानें, भजनपूजनानें, आणि विचारानें साधुत्व प्राप्त झालें; आणि लोक त्याला थोडथोडे भजूं लागले.

ईश्वरी सूत्राचा कांहीं एक चमत्कार वाटतो. बाप मरणें हें मुलाचें मोठें दुर्भाग्य आहे, असें सगळे लोक समजतात, आणि तें खरें आहे. परंतु प्रकृत प्रकरणांत तें दुर्भाग्य नव्हतें, तर मोठें भाग्य होतें, असें दिसतें. नारायणाचा बाप जर आणखी पांच चार वर्षें जीवंत असता तर, त्याचें लग्न होऊन तो प्रपंचाच्या राहाटगाडग्यांत पडून इतर लोकांप्रमाणें साधारण पुरुष झाला असता. परंतु त्याचा बाप लवकर मेल्याच्या योगानें, त्याचें लग्न आपोआपच लांबणीवर पडलें; पुढें त्याला लग्न ह्मणजे काय तें कळलें; आणि तो प्रपंचसुखास एकीकडे ठेवून, परमार्थसाधनास लागला; आणि त्याच्या योगानें मोठा वंदनीय साधु झाला. हा केवढा चमत्कार आहे बरें! असो.

३

नारायण हा चोवीस पंचवीस वर्षांचा झाल्यावर त्याला असें वाटलें कीं आपण सगळ्या यात्रा कराव्या. सांप्रत काळीं युरोप आणि अमेरिका ह्या खंडांतल्या विद्याचारसंपन्न राष्ट्रांत असें समजतात कीं, पुष्कळ चांगले देशांत प्रवास केल्यावांचून कोणाही तरुण माणसाचें शिक्षण परिपूर्ण होत नाहीं; तसा, आमच्या पूर्वींच्या साधुजनामध्यें असा ग्रह असे कीं, महाक्षेत्रांच्या यात्रा केल्यावांचून आणि मोठमोठ्या देवांचीं दर्शनें घेतल्यावांचून साधुत्व किंवा पावित्र्य परिपूर्ण होत नाहीं. तें अगदीं बरोबर होतें असें दिसतें. अर्वाचीन ग्रंथांमध्यें कालदेशवर्तमानाचें जें कथन केलेलें असतें, तें बरोबर समजण्यास ह्मणजे त्याच्या ज्ञानापासून मनावर इष्ट परिणाम होण्यास तें कालदेशवर्तमान पाहवेल तितकें प्रत्यक्ष पाहिलें पाहिजे; त्याप्रमाणें, भक्ति आणि पवित्रत्व ह्यांजविषयीं ग्रंथादिकांवरून जें कांहीं कळतें, त्याचा इष्ट परिणाम मनावर होण्यास पवित्र स्थानें पाहाणें हें अत्यंत आवश्यक आहे. अमेरिकेंतल्या स्वतंत्र संस्थानांतले लोक फार उद्योगी आणि फार परोपकारी आहेत. एवढें नुसतें वाचून शब्द मात्र कळतात; उद्योगी आणि परोपकारी होण्याची वृत्ति अंगीं बाणण्यास तो देश प्रत्यक्ष पाहावा लागतो. त्याप्रमाणें, ध्यानमनन, भजनपूजन इत्यादिकांचे नानाप्रकारचे मासले नानाप्रकारच्या क्षेत्रांत दृष्टीस पडावयाचे; ते पाहिल्यावांचून, साधुत्वाचीं सगळीं अंगें पुरीं होऊं नयेत, हें अगदीं साहजिक आहे. ह्मणून, नारायणानें, आपल्या साधुत्वाच्या परिपूरणार्थ, काशी, अयोध्या, गोकुळ, मथुरा, वृंदावन, बदरीनारायण, केदारेश्वर, जगन्नाथ, रामेश्वर, कोलापुर, परशुराम, महाबळेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, इत्यादि ठिकाणें पाहिलीं; त्यांच्या यात्रा केल्या; तेथल्या साधुजनांशीं सहवास केला, त्यांचे भक्तिमार्ग पाहिले; आणि आपल्या साधुत्वाच्या भरीस घालण्यास त्यांजपाशीं जें काय त्यास आढळलें, तें सगळें त्यानें लागलेंच घेतलें. ह्या सगळ्या कृत्यास त्याला सबंद एक तप लागलें.

अशीं, घर सोडून निघाल्यास, नारायणास एकंदर दोन तपें झालीं. तितक्या अवकाशामध्यें तो चांगला साधु झाला. आणि लोक त्याला भजूं लागले. पण, इकडे घरीं त्याची आई, त्याची वाट पाहून पाहून नारायणा, नारायणा, नारायणा असें करून करून अतिशयित थकली. तिला कांहीं केल्या नारायणाचा विसर पडेना. तिच्या मनांत नानाप्रकारचे विचार येत. आणि तिला वारंवार असें वाटे कीं, माझे डोळे मिटण्याच्या आधीं माझा नारायण माझ्या दृष्टीस पडेल तर बरें होईल. नारायणाचें स्मरण झाल्यावांचून तिची घटका लोटत नसे. अशा स्थितीमध्यें, इकडे नारायणासही असें वाटलें कीं, आपण एकदा आपले घरीं जाऊन आपल्या

माणसांस भेटावें. ह्मणून तो आपल्या घरीं आला. तो स्वरूपानें पहिला नारायण नव्हता. त्याच्या नेसू पांढरा पंचा नव्हता, भगवी कौपीन होती; डोक्या-वर लहानशी शेंडी नव्हती, मोठा थोरला जटाभार होता; कपाळाला आणि आं-गाला गंध लावलेलें नव्हतें, तर सर्वांगाला भस्म चर्चिलें होतें; आणि दाढ्यामिशा भल्या मोठ्या वाढल्या होत्या. तें स्वरूप पाहून, गंगाधरपंताची बायको हातांत तांदूळ घेऊन, त्याला कोणी बावा समजून, भिक्षा घालावयास पुढें आली. तिला रा-मदासांनीं ह्मटलें, "वहिनी, हा भिक्षा घेणारा गोसावी नव्हे." ते शब्द मातु-श्रीच्या कानीं पडतांच, तिला निदिध्यास लागलेला होता, त्यामुळें, नारायण आला असें वाटलें; आणि शोध करितां तें खरें झालें. तेव्हां तिचा आनंद त्रैलो-क्यांत मावेना. ती कृश, अंध, ह्मातारी डोंगराएवढी झाली. तिनें त्याला जवळ ब-सवून घेऊन, त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून, मोठें कौतुक केलें. आणि आज आपले सगळे हेतु पूर्ण झाले, असें त्या बाईला झालें. ह्यांत काय आश्चर्य आहे? चोवीस वर्षांनीं मुलाची भेट! त्यापेक्षां आईस दुसरा कोणता मोठा लाभ वाटावयाचा!

ह्या वेळापर्यंत लोकांत रामदासांची प्रसिद्धि बरीच झाली, आणि त्याला शि-ष्यशाखाही बरीच मिळाली होती. तें पाहून त्याच्या बंधूस आणि मातुश्रीस फार-चांगलें वाटत असे. कां कीं, तीं स्वतः रामोपासक होतीं. तीं सगळीं एकत्र बसून भक्तिमार्गांतला आपापला अनुभव एकमेकांस सांगत, आणि मोठ्या आनंदानें कालक्रमणा करीत. इतर विषयांच्या संबंधाच्या अनुभवांत कधीं कधीं फार अंतर पडतें; कां कीं, त्याचें ग्रहण करायास बुद्धि कमजास्त लागते. तसें भक्तीचें नाहीं. भक्ति ह्मणजे अंतःकरण परमेश्वरास वाहणें—परमेश्वर आणि आपण एकरूप होणें. तें, आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें लहानमोठ्यांनीं केलें तरी त्याचें पर्यवसान एकसारखें व्हावयाचें. भीष्माचार्य महाज्ञानी होता; आणि जनी त्याच्यापेक्षां ज्ञानानें कमी होती; तरी, परमेश्वरावलंबन—सगळें अंतःकरण परमेश्वराच्या स्वाधीन करून, त्या स्थितीचा उपभोग घेणें —हें एकसारखें आहे. पंढरीचे वारकरी आगाकडे न पाहतां भक्तीनें नाचतउडत असतात, आणि कांहीं साधु एकाग्रचि-त्तानें डोळे मिटून परमेश्वरध्यान करितात. ह्या क्रिया वेगळ्या आहेत; पण त्यांचें पर्यवसान एकच आहे. अशी मंडळी एकत्र झाली ह्मणजे तेथें ब्रह्मानंदाचा पूर वाहूं लागतो. आणि अंतःकरणें एके प्रकारचें अनुपम सुख भोगितात. तसा प्रकार त्या कुटुंबांत कांहीं दिवस चालला होता.

परंतु, तो प्रपंचवास होता. आणखी रामदासस्वामी परमार्थी होते. शिवाय

सगळा हिंदुस्थान देश फिरून आल्यानें त्यांचें मन फार प्रशस्त झालें होतें; आणि त्यांच्या अंतःकरणांत नानाप्रकारचे असे प्रौढ विचार घोळत होते कीं, ते गंगाधरपंतासारख्या प्रपंची माणसाच्या मनांत कधीं यावयाचे नाहींत. तेव्हां, त्या प्रपंचवासांत राहण्याचा कंटाळा रामदासांस आला ह्यांत कांहीं नवल नाहीं. ते जामगांवाहून इ० स० १६४७ ह्या वर्षी निघाले, आणि प्रथम महाबळेश्वरीं गेले; तेथें ते परमेश्वरध्यान, आणि आपल्या देशाच्या स्थितीचा विचार, ह्यांत सगळा काळ घालवीत असत. महाबळेश्वरास कांहीं दिवस वास केल्यावर, रामदासस्वामी माहुलीजवळ जरंडा ह्मणून एक डोंगर आहे, त्यावर एकांतस्थळीं येऊन राहिले. त्या सुमारास त्यांची शिष्यमंडळी पुष्कळ वाढली होती, आणि साधुत्वाविषयीं त्यांचा लौकिक पुष्कळ पसरत चालला होता. जरंड्यावर असतां, तेथें त्यांच्या दर्शनास हजारों लोक येत असत. त्यांत देहूचे तुकाराम, चिंचवडचे मोरयादेव, कात्राबादचे जयरामस्वामी, केशवस्वामी, वामनस्वामी इत्यादि मोठी मंडळी होती. त्यांनी रामदासस्वामींचा भक्तिभाव, परमार्थपरायणता, इत्यादि अलौकिक गुण पाहून त्यांस "समर्थ" असें ह्मणण्याचा परिपाठ घातला.

रामदासस्वामींच्या शिष्यमंडळीमध्यें नरसोपंत अंबरखाने ह्मणून एक गृहस्थ होते. त्यांजकडे शिवाजीमहाराजांच्या मुलुखापैकीं चांफळखोऱ्याची मामलत होती. त्यांनी समर्थांस राहाण्यास चांफळ येथें एक मठ बांधून दिला. तेव्हांपासून ते, शिष्यांसहवर्तमान चांफळास राहू लागले.

आतां, शिवाजीपर्यंत रामदासस्वामींचा संबंध कसा पोंचला तो पहा. शिवाजीमहाराजांच्या प्रांतांत, पारजीपंत ह्मणून कोणी एक मामलेदार होता, तो स्वामीचा शिष्य होता. त्याच्याजवळ अंबाजी ह्मणून एक मुलगा होता. तो, पारजीपंताच्या सांगण्यावरून समर्थांजवळ राहिला; आणि तो सगळ्या शिष्यमंडळांत अत्यंत एकनिष्ठ होता, त्यावरून तो समर्थांस फार प्रिय होऊन त्यांनीं त्याला कल्याण असें नांव ठेविलें. ह्या कल्याणाच्या एकनिष्ठतेच्या अनेक गोष्टी लोकांत प्रसिद्ध आहेत. त्या गोष्टी लोकांत पसरत पसरत शिवाजीमहाराजांच्या कानीं गेल्या; आणि त्यांस अशी इच्छा झाली कीं, असा जो कोणी सत्पुरुष आहे, त्याचें एकदा आपण दर्शन तरी घ्यावें ह्मणूनच ते चांफळास गेले. पण तेव्हां समर्थ कोठें बाहेर गेले होते. ह्मणून त्यांचें दर्शन झालें नाहीं, तरी तेथले कमाविसदार नरसोपंत अंबरखाने, समर्थांच्या शिष्यवर्गांतलेच होते, त्यांनीं महाराजांस समर्थांच्या मठात नेऊन, तेथें शिष्यवर्गाची भेट करविली. तो आश्रम,

आणि शिष्यवर्गाची ती वृत्ति हीं पाहून शिवाजीमहाराजांस समर्थांच्या दर्शनाविषयीं फारच उत्कंठा प्राप्त झाली. तरी, त्या वेळीं तो योग आला नाहीं. कांहीं राजकारणाकरितां त्यांस तेथून निघून ताबडतोब प्रतापगडास जावें लागलें.

प्रतापगडास गेल्यावर, इतर पुष्कळ कामें होतीं तरी, समर्थांच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा शिवाजीमहाराजांच्या अंतःकरणांत घोळत होती. आणखी, मनुष्य निद्रिस्त झाल्यावर, त्याच्या अंतःकरणांत जी उत्कट इच्छा असते, तिच्या संबंधाचीं स्वप्नें त्यास पडतात. त्याप्रमाणें आधीं समर्थांच्या स्वरूपाचें वर्णन त्यांना कळलें होतें तें, आणि साधारणपणें वृत्तीही समजली होती, त्याचें ऐक्य होऊन शिवाजीमहाराजांस समर्थांचें दर्शन झालें; आणि त्यांत समर्थांनीं महाराजांस उत्तम प्रकारचा बोध केला, असें त्यांस वाटलें. ह्याचा सगळा वृत्तांत शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या मातुश्रीस आणि इतर मंडळीस सांगितला. तेव्हां, तो साक्षात्कार त्यांस अगदीं खरा वाटला. आणि त्यांस परम हर्ष झाला. शिवाजीमहाराज सांगणार, तें खोटें कोण ह्मणणार? आणि साक्षात्कार करण्याचें सामर्थ्य समर्थांस नाहीं, असें कोणाच्या तोंडांतून निघणार? अशा प्रकारचा काल तो होता. तेव्हां त्या गोष्टीविषयीं सर्वत्र संभ्रम झाला, हें साहाजिकच आहे.

हा प्रकार तिकडे माहुलीस समर्थांस कळला; आणि इकडून शिवाजीमहाराज त्यांच्या दर्शनास निघाले. ह्या सुमारास समर्थांनीं त्यांस एक पत्र पाठविलें.

ओंव्या.

सर्वज्ञमंडळी धर्ममूर्ति सांगणें काय तुह्मांप्रती
धर्मस्थापनेची कीर्ति सांभाळिली पाहिजे. १
उदंड राजकारण तटलें तेथें चित्त विभागलें
प्रसंग नसतां लिहिलें क्षमा केली पाहिजे. २

हें पत्र हातीं घेण्याच्या आधींच महाराजस्वारी चांफळास आली. पण तेथें समर्थ नव्हते. ते शिंगणवाडीच्या जवळ डोंगरांत औदुंबराच्या वृक्षाखालीं ध्यान करीत बसले होते. तें स्थळ अत्यंत रम्य होतें. ती रमणीयता मनुष्याच्या हातची नव्हती, देवांच्या हातची होती. किर्र झाडी पसरली आहे; गगनचुंबित वृक्ष लागून गेले आहेत; नानाप्रकारच्या रंगांचीं फुलें पसरलीं आहेत; नानाप्रकारचीं फळें लटकलीं आहेत; दऱ्यांतून घोंघों घोंघों नद्या वाहात आहेत; सिंहव्याघ्रादि हिंस्रपशु स्वेच्छाचार हिंडत आहेत; वृक्षस्कंधीं बसून अनेक प्रकारचे पक्षी अनेक प्रकारचे शब्द करीत आहेत; आणखी, तेथल्या सगळ्या स्थिरचराचे ठायीं विश्वात्मा

विद्यमान आहे, असें भासत आहे. अशा गंभीर स्थळीं समर्थ ध्यानस्थ होऊन बसले होते; आणि ते जगत्पित्याच्या ज्योतींत मिळून ऐहिक व्यापारांस पराङ्मुख झाले होते. आणि ते जसे काय कैलासास गेले आहेत, असें त्यांस झालें आहे, असें दिसत होतें. तें स्थळ पाहून, महाराजांच्या मनांतही विलक्षण भक्तिभाव उत्पन्न झाला. आणि ते समर्थांसमोर हात जोडून उभे राहिले. समर्थांची समाधि समाप्त झाल्यावर, त्यांनीं महाराजांची विचारपूस केली, आणि भेट झाल्याविषयीं आपला संतोष प्रदर्शित केला.

समर्थांचें माहात्म्य पाहून शिवाजीमहाराज त्यांचे शिष्य झाले, आणि बहुतेक सगळ्या कामांत ते त्यांची सल्लामसलत घेऊं लागले. आणखी महाराजांनीं त्यांस राहण्याकरितां परळीचा किल्ला खालीं करून दिला, आणि तेथें समर्थांस कांहीं कमी पडूं नये, अशी सगळी तजवीज ठेविली. तेथें समर्थ राहात असत आणि मननभजनांत आणि जनांस बोध करण्यांत आपला सगळा वेळ घालवीत असत. त्यांस स्वतःचें कुटुंब कांहीं नव्हतें; त्यामुळें, सगळें विश्व हेंच त्यांना आपलें कुटुंब वाटत असे, आणि त्यांतले चमत्कार पाहून ते आपल्या मनाचें रंजन करीत असत. अशा प्रकारच्या आश्रमाची एक मोठी मौज आहे. ह्मणजे, जगामध्यें स्वत्व असें त्यांचें कशावरही नसतें; त्यामुळें त्यांस वियोगदुःख कधीं शिवत नाहीं; तथापि, जगांतल्या रहाटीच्या योगानें आणि विचारानें जें सुख होतें, त्याचा उपभोग त्यांना घ्यावयास सांपडतो. सगळीं माणसें हीं आपलीं मुलें आणि भावंडें आहेत. असें त्यांच्या अंतःकरणांत बाणलेलें असतें; त्याच्या योगानें, त्यांचें हित करण्यांत जो संतोष असतो, तो त्यांना सहज मिळतोच, परंतु, ते मायापाशापासून मुक्त असल्यामुळें—ह्मणजे ह्या जगांत आपलें स्वतःचें असें कांहीं नाहीं, सगळें देवाचें आहे, अशी त्यांची भावना परिपूर्ण झालेली असल्यामुळें—त्यांस वियोगदुःख शिवत नाहीं. आणखी, अशा प्रकारचे सिद्ध पुरुष, सदा आनंदवृत्ति असतात, कधीं दुःश्चित्त नसतात, त्यांतलें बीज हेंच आहे. आणि समर्थांची वृत्ति अशी होती.

तरी, समर्थांचें मन हें अनेकविध विचाररत्नांचें मोठें भांडार होतें. त्यांत प्रपंच आणि परमार्थ ह्या दोन्ही परस्परविरुद्ध पर्यायांस विशेष उपयोगीं पडण्यासारखे बोध पाहिजेत तितके सांपडत असत. ह्याचें प्रमाण पटवून घावयाचें असल्यास त्यांचा एक ग्रंथ दासबोध हा साद्यंत पाहावा. त्यांत नाहीं असें कांहीं नाहीं. अशा सत्पुरुषांच्या समागमानें शिवाजीमहाराजांस पुष्कळ चांगल्या गोष्टी कळल्या असाव्या, हें अगदीं साहजिक आहे.

काशीकर गंगाभट्टांस आणवून आपणास राज्याभिषेक करविण्याविषयीं समर्थांनींच शिवाजीमहाराजांस सूचना केली. तीप्रमाणें इ० स० १६७६ ह्या वर्षी शिवाजीमहाराजांस रायगडीं राज्याभिषेक झाला. तो समारंभ मोठा होता. त्या वेळीं दानधर्म पुष्कळ झाला, आणि सगळी प्रजा परम संतोष पावली. राजत्व संपादिल्यावर नुसतें राजा ह्मणवून घेणें, हा उगाच कोरडा संस्कार आहे. त्यानें थोर मनाच्या विचारशीलांस विशेष कांहीं वाटत नाहीं. परंतु, इतर जनांस ती कृतकार्यता वाटते. त्याप्रमाणें, संस्कारपूर्वक मराठी बादशाही शिवाजीमहाराजांनीं स्थापित केली. परंतु, ह्यानंतर ते फार दिवस जगले नाहींत. त्यांस गुढघी रोग होऊन ते इ० स० १६८० ह्या वर्षी रायगडीं कैलासवासी झाले. तें वर्तमान समर्थांस कळलें तेव्हां, त्यांस फार वाईट वाटलें. तरी त्यांनीं शोक केला नाहीं. कां कीं, भगवत्सत्तेप्रमाणें सर्व गोष्टी व्हावयाच्या तशा होतातः त्या संबंधाचा शोक करणें किंवा हर्ष मानणें हें व्यर्थ आहे, हें तत्व त्यांचे ठायीं चांगलें बिंबलें होतें.

तरी, ऐहिक व्यवहारांत मनुष्याचें हित करणें हें स्वर्गलोकचेंच एक काम आहे, असें ते समजत. आणखी, ह्या सुमारास, आपल्या चांगल्या प्रधानास हत्तीच्या पायीं बांधून ठार मारून, आणि सापत्न मातुश्रीचा वध करून, नवे महाराज, ह्मणजे श्रीशिवाजीमहाराजांचे पुत्र संभाजीराजे, हे सर्वत्र प्रसिद्ध पावले होते, आणि सर्वांच्या अभिशापास पात्र होऊन, अगदीं माणसांतून उठल्यासारखे होते. आणखी हें सगळें वृत्त समर्थांस समजलें होतें. त्यामुळें, जरी ते महाराज सज्जनगडाच्या खालीं कितीएक वेळां येऊन उतरले, आणि दर्शनास वर आले, तरी, स्वामींनीं त्यांस दर्शन दिलें नाहीं. तरी, शिष्यमंडळीच्या आग्रहावरून त्यांनीं संभाजीराजांस एक बोधपत्र लिहून पाठविलें त्यांत असें आहे.

ओंव्या.

अखंड सावधान असावें दुश्चित्त कदापि नसावें
तजवीज करीत बसावें एकस्थळीं ॥ १

कांहीं उग्रस्थिती सोडावी कांहीं सौम्यता धरावी ।
चिंता पराची लागावी अंतर्यामीं ॥ २

मागील अपराध क्षमा करावे कारभारी हातीं धरावे
सुखी करून सोडावे कामाकडे ॥ ३

जनाचा प्रवाह चालविला ह्मणजे कार्यभाग आटोपला
जन ठायीं ठायीं तुंबला ह्मणजे तें खोटें ॥ ४

श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें त्यासाठीं भांडत बसलें
तरी मग जाणावें फावलें गलीमासी ॥ ५
ऐसें सहसा करूं नये दोघे भांडतां तिसऱ्याशीं जावे
धीर धरून महाकार्य समजून करावें ॥ ६
राजी राखतां जग मग कार्यभागाची लगबग
ऐसें जाणोनियां सांग समाधान करावें ॥ ७
समयप्रसंग ओळखावा राग निमूट काढावा
आला तरी कळों न द्यावा जगामाजी ॥ ८
राज्यामध्यें सकळ लोक सलगी करून करावे एक
लोकांचे मनास धाक उपजोंच नये ॥ ९
शिवराजास आठवावें जीवित तृणवत मानावें
इहलोकीं परलोकीं वरावें कीर्तिरूपें. १०

हें पत्र वाचून संभाजीमहाराजांस फार संतोष झाला. त्यांनीं समर्थांचे फार फार आभार मानिले. साधूंच्या उक्तीचा चमत्कार असा आहे कीं, ती, कोणाही मनुष्यास गोड लागावी, मग तो सुजाण असो कीं अजाण असो. संभाजीमहाराजांसारखा बहकलेला मनुष्य; त्याला कोणत्याही गोष्टीची उणीव नव्हती; तरी, समर्थांच्या बोधपत्राची योग्यता त्यांच्या मनांत उभी राहिली, आणि त्यांचा मान त्यांनीं केला. असाधूंस तरी, नीति वाईट वाटत नाहीं; ते कधीं नीतीची निंदा करीत नाहींत; पण तीप्रमाणें वागण्यास सामर्थ्य नाहीं ह्मणतात, एवढेंच काय तें खोटें असतें. असो.

शिवाजीमहाराज निजधामास गेल्याचें कळल्यापासून समर्थांनीं अन्नव्यवहार सोडून केवळ दुधावर निर्वाह चालविला होता; त्यामुळें, त्यांस फार अशक्तता आली होती; आणि शिवाय त्यांस रोगांनीं गांठलें. त्यामुळें, ते दिवसेंदिवस अगदीं थकत चालले. आणखी, आपला अंत समीप आला आहे, असें त्यांस वाटून, त्यांनीं, आपल्या सर्व शिष्यमंडळीस जवळ बोलाविलें आणि पुढें होणारी गोष्ट त्यांस सांगून, त्यांचें चांगलें समाधान केलें. आणि मग एकाग्रचित्तानें आपल्या आराध्यदेवाचें स्मरण करून, मोठ्या शांत मुद्रेनें, शके १६०३ ह्या वर्षाच्या माघ वद्य नवमीस प्राण सोडिला. तेव्हां त्यांचें वय ७३ वर्षांचें होतें.

महाराष्ट्रकंठभूषण.

संतस्तवन.

संत सर्व राष्ट्रांत असतात. संतांशिवाय राष्ट्र जगावयाचें नाहीं, असें आहे. तरी, त्यांत अनेक पर्याय असतात. तथापि सामान्यत्वें संत कोणास ह्मणावें, ह्याची व्याख्या समर्थांच्या वाणींत चांगली प्रगट झाली आहे. ती अशी व्यापक आहे कीं, तिला सर्वांनीं मान डोलवावी. तिचें कथन असें.—

आतां वंदूं संत सज्जन ॥ जे परमार्थाचें अधिष्ठान[1] ॥
जयांचेनि गुह्यज्ञान ॥ प्रगटे जनीं ॥ १ ॥
जें वस्तु परम दुर्लभ ॥ जयाचा अलभ्य लाभ ॥
तेंचि होय परम सुलभ ॥ सत्संगेंकरूनी ॥ २ ॥
वस्तु प्रगटचि असे ॥ पाहतां कोणासीच न दिसे ॥
नानासाधनें सायासें ॥ न पडे[2] ठाईं ॥ ३ ॥
जेथें परीक्षावंत ठकले ॥ नातरि डोळसचि अंध झाले ॥
पाहत असतांच चुकले ॥ निजवस्तूसी ॥ ४ ॥
जें दीपाचेनि दिसेना ॥ नाना प्रकाशें गवसेना ॥
नेत्रांजनेंही वसेना ॥ दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
सोळा कळीं पूर्णशशी ॥ दाखवूं शकेना वस्तूसी ॥
तीव्र आदित्य कळाराशी ॥ तोही दाखवीना ॥ ६ ॥
जया सूर्याचेनि प्रकाशें ॥ ऊर्णतंतू तोही दिसे ॥
नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे ॥ अणुरेणुआदिक ॥ ७ ॥
चिरलें बालाग्र तेंही प्रकाशी ॥ परी तो दाखवीना वस्तूसी ॥
तेंचि जयाचेनि साधकासी[3] ॥ प्राप्त होय ॥ ८ ॥

---

१ स्थान. २ न सांपडे. ३ भक्तासी.

जेथें [1]आक्षेप आटले ॥ जेथें प्रयत्न पस्तावले ॥
जेथें तर्क मंदावले ॥ तर्कितां निजवस्तूसी ॥ ९ ॥
वळे विवेकाची [2]वेंगडी ॥ पडे शब्दाची बोबडी ॥
जेथें मनाची तांतडी ॥ कामा नये ॥ १० ॥
जो बोलकेपणें विशेष ॥ सहस्र मुखांचा शेष ॥
तोही शिणला निःशेष ॥ वस्तु न सांगवे ॥ ११ ॥
वेदें प्रकाशिलें सर्वही ॥ वेदविरहित कांहीं नाहीं ॥
तो वेद कोणासही ॥ दाखवूं शकेना ॥ १२ ॥
तेचि वस्तु संतसंगें ॥ स्वानुभवें कळों लागे ॥
त्याचा महिमा वचनीं सांगे ॥ ऐसा कवण ॥ १३ ॥
विचित्र कळा ये मायेची ॥ परी ओळखी न सांगवे वस्तूची ॥
मायातीत अनंताची ॥ संत सोय सांगती ॥ १४ ॥
वस्तूसी वर्णिलें न वचे ॥ तेंचि स्वरूप संतांचें ॥
याकारणें वचनाचें ॥ कार्य नाहीं ॥ १५ ॥
संत आनंदाचें स्थळ ॥ संत सुखचि केवळ ॥
नाना संतोषांचें मूळ ॥ ते हे संत ॥ १६ ॥
संत विश्रांतीची विश्रांति ॥ संत तृप्तीची निज तृप्ति ॥
नातरी भक्तीची फलश्रुति ॥ ते हे संत ॥ १७ ॥
संत धर्माचें क्षेत्र ॥ संत स्वरूपाचें सत्पात्र ॥
नातरी पुण्याची पवित्र ॥ पुण्यभूमी ॥ १८ ॥
संत समाधीचें मंदिर ॥ संत विवेकाचें भांडार ॥
नातरी बोलिजे माहेर ॥ [3]सायुज्यमुक्तीचें ॥ १९ ॥
संत सत्याचा निश्चय ॥ संत सार्थकाचा जय ॥
संत प्राप्तीचा समय ॥ सिद्धस्वरूप ॥ २० ॥
मोक्षश्रिया अलंकृत ॥ ऐसे हे संत श्रीमंत ॥
जीव दरिद्री असंख्यात ॥ नृपति केले ॥ २१ ॥

---

१ संशय. २ आकडी. ३ ब्रह्मी ऐक्य.

जे समर्थपणें उदार ॥ जे कां अत्यंत दानशूर ॥
तयांचेनि हा ज्ञानविचार ॥ दिधला न वचे ॥ २२ ॥
महाराजे चक्रवर्ती ॥ झाले आहेत पुढें होती ॥
परंतु कोणी सायुज्यमुक्ती ॥ देणार नाहीं ॥ २३ ॥
जें त्रैलोक्यीं नाहीं दान ॥ तेंचि करिती संतसज्जन ॥
तया संतांचें महिमान ॥ काय ह्मणोनि वर्णावें ॥ २४ ॥
जें त्रैलोक्याहून वेगळें ॥ जें वेदश्रुतींसी नाकळे ॥
तेंचि जयांचेनि बोलें ॥ परब्रह्म अंतरीं ॥ २५ ॥
ऐसा संतांचा महिमा ॥ बोलिजे तितुकी उणी उपमा ॥
जयांचेनि मुख्य परमात्मा ॥ प्रगट होय ॥ २६ ॥

कविस्तवन.

कवि ह्या विषयावर आजपर्यंत पुष्कळांनीं लिहिलें आहे. परंतु कवि ह्मणजे सामान्यत्वें श्रेष्ठ ग्रंथकार. त्याच्या योगानें लोकांत काय परिणाम झाले आहेत, ह्याचें सूक्ष्म निरीक्षण समर्थांनीं उत्तम प्रकारें केलें आहे. तें विचार करण्यासारखें आहे.

आतां वंदूं कवीश्वर ॥ जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर ॥
नातरी हे परमेश्वर ॥ वेदावतारी ॥ १ ॥
कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान ॥ कीं हे नाना कळांचें जीवन ॥
नाना सद्विद्यांचें भुवन ॥ यथार्थ होय ॥ २ ॥
कीं हे पुरुषार्थाचें वैभव ॥ कीं हे जगदीश्वराचें महत्व ॥
नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव ॥ निर्माण कवी ॥ ३ ॥
कीं हे शब्दरत्नांचे सागर ॥ कीं हे मुक्तांचें मुक्त सरोवर ॥
नाना बुद्धीचे वैरागर ॥ निर्माण जाहले ॥ ४ ॥
कीं हे अध्यात्म रत्नांची खाणी ॥ कीं हे बोलके चिंतामणी ॥
नाना कामधेनूंची दुभणी ॥ वोळली श्रोतयांवरी ॥ ५ ॥

कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु ॥ कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडिभरु ॥
नाना सायुज्यतेचे विस्तारु ॥ विस्तारले ॥ ६ ॥
कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु ॥ कीं हा योगियांचा गुप्तपंथु ॥
नाना ज्ञानियांचा परमार्थु[1] ॥ स्वरूपासि आला ॥ ७ ॥
कीं हे निरंजनाची खूण ॥ कीं हे निर्गुणाची वोळखण ॥
मायाविलक्षणाचें लक्षण ॥ ते हे कवी ॥ ८ ॥
कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ ॥ कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ ॥
नातरी होय सुलभ ॥ निजबोध कविरूपें ॥ ९ ॥
कवि मुमुक्षूंचें अंजन ॥ कवि साधकांचें साधन ॥
कवि सिद्धांचें समाधान ॥ निश्चयात्मक ॥ १० ॥
कवि स्वधर्माचा आश्रय ॥ कवि मनाचा मनोजय ॥
कवि धार्मिकांचा विनय ॥ विनयकर्ते ॥ ११ ॥
कवि वैराग्याचें रक्षण ॥ कवि भक्तांचें भूषण ॥
नाना स्वधर्मांचें रक्षण ॥ ते हे कवी ॥ १२ ॥
कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति ॥ कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती ॥
कवि उपासकांची वाड कीर्ती ॥ विस्तारली ॥ १३ ॥
कवि नाना साधनांचें मूळ ॥ कवि नाना प्रयत्नांचें फळ ॥
नाना कार्यसिद्धि सकळ ॥ कवींचेनि प्रसादें ॥ १४ ॥
आधीं कवींचा वाग्विलास ॥ तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ॥
कवींचेनि मतिप्रकाश ॥ कवित्वास होय ॥ १५ ॥
कवि व्युत्पन्नांची योग्यता ॥ कवि सामर्थ्यवंतांची सत्ता ॥
कवि विचक्षणांची कुशलता ॥ नानाप्रकारें ॥ १६ ॥
कवि कवित्वाचा प्रबंध ॥ कवि नाना धाटी मुद्रा छंद ॥
कवि गद्यपद्यभेदाभेद ॥ पदप्रासकर्ते ॥ १७ ॥
कवि सृष्टीचा अलंकार ॥ कवि लक्ष्मीचा श्रृंगार ॥
सकळ सिद्धींचा निर्धार ॥ ते हे कवी ॥ १८ ॥

---

१ मुख्यार्थ.

कवि सभेचें मंडण ॥ कवि भाग्याचें भूषण ॥
नाना सुखांचें संरक्षण ॥ ते हे कवी ॥ १९ ॥
कवि देवांचे रूपकर्ते ॥ कवि ऋषींचे महत्ववर्णिते ॥
नाना शास्त्रांचे सामर्थ्यातें ॥ कवि वाखाणिती ॥ २० ॥
नसता कवीचा व्यापार ॥ तरी कैंचा असता जगदुद्धार ॥
ह्मणोनि कवि हे आधार ॥ सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥
नाना विद्या ज्ञातृत्व[1] कांहीं ॥ कवीश्वरेंवीण तें नाहीं ॥
कवीपासून सर्वही ॥ सर्वज्ञता ॥ २२ ॥
मागां वाल्मीक व्यासादिक ॥ जाले कवीश्वर अनेक ॥
तयांपासून विवेक ॥ सकळ जनांसी ॥ २३ ॥
पूर्वीं काव्यें होतीं केलीं ॥ तरीच व्युत्पत्ति प्राप्त झाली ॥
तेणें पंडितां आंगीं बाणली ॥ परम योग्यता ॥ २४ ॥
ऐसे पूर्वीं थोर थोर ॥ जाले कवीश्वर अपार ॥
आतां आहेत पुढें होणार ॥ नमन त्यांसी ॥ २५ ॥
नाना चातुर्याच्या मूर्ती ॥ कीं हे साक्षात् बृहस्पति ॥
वेद श्रुती बोलों ह्मणती ॥ ज्यांच्या मुखें ॥ २६ ॥
परोपकाराकारणें ॥ नाना निश्चय अनुवादणें ॥
शेखीं बोलिले पूर्णपणें ॥ संशयातीत ॥ २७ ॥
कीं हे अमृताचे मेघ वोळले ॥ कीं हे नवरसांचे वोघ लोटले ॥
नाना सुखांचें उचंबळलें ॥ सरोवर हें ॥ २८ ॥
कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें ॥ प्रगट जाहलीं मनुष्याकारें ॥
नाना वस्तूंचेनि विचारें ॥ कोंदाटले हे ॥ २९ ॥
कीं हे आदिशक्तीचें ठेवणें ॥ नाना पदार्थांसी आणि उणें ॥
लाधलें पूर्वसंचिताच्या[2] गुणें ॥ विश्वजनांसी ॥ ३० ॥
कीं हे सुखाचीं तारवें लोटलीं ॥ अक्षय आनंदें उतटलीं ॥
विश्वजनांसी उपेगा आलीं ॥ नाना प्रयोगांकारणें ॥ ३१ ॥

---

१ ज्ञान. २ पूर्वपुण्याईनें.

कीं हे निरंजनाची संपत्ती ॥ कीं हे विराटाची योगस्थिति ॥
कीं हे भक्तीची फलश्रुती ॥ फळासि आली ॥ ३२ ॥
कीं हा ईश्वराचा पवाड ॥ पाहतां गगनाहून वाड ॥
ब्रह्मांडरचनेहून जाड ॥ कविप्रबंधरचना ॥ ३३ ॥
आतां असो हा विस्तार ॥ जगासि आधार कवीश्वर ॥
तयांसि माझा नमस्कार ॥ साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥

नरदेहप्रशंसा.

मनुष्यदेह हा मनुष्याच्या विचारास पात्र असा एक फार मोठा विषय आहे. त्याची योग्यता काय आहे, त्यावर आपली सत्ता कितीशी आहे, त्याच्या योगानें काय प्राप्त करून घेतां येतें, इत्यादि विचार समर्थांच्या शब्दांत परम ग्राह्य आहेत. ते असेः—

धन्य धन्य हा नरदेहो ॥ येथील अपूर्वता पहा हो ॥
जो जो कीजे परमार्थलाहो ॥ तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १ ॥
या नरदेहाचेनि लागवेगें ॥ एक लागे भक्तिसंगें ॥
एकीं परम वीतरागें ॥ गिरिकंदरें सेविलीं ॥ २ ॥
एक फिरति तीर्थाटनें ॥ एक करिती पुरश्चरणें ॥
एक अखंड नामस्मरणें ॥ निष्ठावंत राहिले ॥ ३ ॥
एक तपें करूं लागले ॥ एक योगाभ्यासी भले ॥
एक अभ्यासयोगें जाहले ॥ वेदशास्त्रीं व्युत्पन्न ॥ ४ ॥
एकीं हठनिग्रह केला ॥ देह अत्यंतचि पीडिला ॥
एकीं देव ठायीं पाडिला ॥ भावार्थबळें ॥ ५ ॥
एक महानुभाव विख्यात ॥ एक भक्त झाले ख्यातिवंत ॥
एक सिद्ध अकस्मात ॥ गगन वोळंगती ॥ ६ ॥
एक तेजीं तेज जाहले ॥ एक जळीं मिळोन गेले
एक दिसतचि अदृश्य जाहले ॥ वायुरूपीं ॥ ७ ॥

एक एकचि बहुधा होती ॥ एक देखतांचि निघोन जाती ॥
एक बसले असतांचि भ्रमती ॥ नाना स्थानीं समुद्रीं ॥ ८ ॥
एक भयानकावरी बैसती ॥ एक अचेतनें चालविती ॥
एक ते प्रेतें उठविती ॥ तपोबळेंकरूनी ॥ ९ ॥
एक तेजें मंद करिती ॥ एक जळें आटविती ॥
एक वायु निरोधिती ॥ विश्वजनांचा ॥ १० ॥
ऐसे हठनिग्रही कृतबुद्धी ॥ जयांसी वोळल्या नाना सिद्धी ॥
ऐसे सिद्ध लक्षावधी ॥ होऊनि गेले ॥ ११ ॥
एक मनोसिद्ध एक वाचासिद्ध ॥ एक अल्पसिद्ध एक सर्वसिद्ध ॥
ऐसे नाना प्रकारचे सिद्ध ॥ विख्यात जाहले ॥ १२ ॥
एक नवविधा भक्तिराजपंथें ॥ गेले तरले परलोकींच्या निजस्वार्थें ॥
एक योगी गुप्तपंथें ॥ ब्रह्मभुवन पावले ॥ १३ ॥
एक वैकुंठास गेले ॥ एक सत्यलोकीं राहिले ॥
एक कैलासीं बैसले ॥ शिवरूप होउनी ॥ १४ ॥
एक इंद्रलोकीं इंद्र जाहले ॥ एक पितृलोकीं मिळाले ॥
एक उडुगणीं बैसले ॥ एक ते क्षीरसागरीं ॥ १५ ॥
सलोकता समीपता ॥ सरूपता सायुज्यता ॥
या चार मुक्ति तत्वतां ॥ इच्छें सेवून राहिले ॥ १६ ॥
ऐसे सिद्ध साधुसंत ॥ स्वहितीं प्रवर्तले अनंत ॥
ऐसा हा नरदेह विख्यात ॥ काय ह्मणोनि वर्णावा ॥ १७ ॥
या नरदेहाचेनि आधारें ॥ नाना साधनांचेनि द्वारें ॥
मुख्य सारासारविचारें ॥ बहुत सुटले ॥ १८ ॥
या नरदेहाचेनि संबंधें ॥ बहुत पावले उत्तम पदें ॥
अहंता सोडोनि स्वानंदें ॥ सुखी जाहले ॥ १९ ॥
नरदेहीं येऊनि सकळ ॥ ऊर्ध्वगति पावले केवळ ॥
येथें संशयाचें मूळ ॥ खंडोनि गेलें ॥ २० ॥

पशुदेहीं नाहीं गती ॥ ऐसें सर्वत्र बोलती ॥
ह्मणोनि नरदेहींच प्राप्ती ॥ परलोकाची ॥ २१ ॥
संत महंत ऋषि मुनी ॥ सिद्ध साधु समाधानी ॥
भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी ॥ विरक्त योगी तपस्वी ॥ २२ ॥
तत्त्वज्ञानी योगाभ्यासी ॥ ब्रह्मचारी दिगंबर संन्यासी ॥
पिंडज्ञानी षड्दर्शनी तापसी ॥ नरदेहींच जाहले ॥ २३ ॥
ह्मणोन नरदेहच श्रेष्ठ ॥ नाना देहांमध्यें वरिष्ठ ॥
जयाचेनि चुके अरिष्ट ॥ यमयातनेचें ॥ २४ ॥
नरदेह हा स्वाधीन ॥ सहसा नव्हे पराधीन ॥
परंतु हा परोपकारीं झिजवून ॥ कीर्तिरूपें उरवावा ॥ २५ ॥
अश्व वृषभ गाई ह्मैशी ॥ नाना पशु स्त्रिया दासी ॥
कृपाळुपणें सोडितां त्यांसी ॥ कोण तरी धरील ॥ २६ ॥
तैसा नव्हे नरदेहो ॥ इच्छा जावो अथवा राहो ॥
परी यास कोणी पाहा हो ॥ बंधन करूं शकेना ॥ २७ ॥
नरदेह पांगुळा असता ॥ तरी तो कार्यास न येता ॥
अथवा थोंटा जरी असता ॥ तरी परोपकारास न ये ॥ २८ ॥
नरदेह अंध असिला ॥ तरी तो निपट वायां गेला ॥
अथवा बधिर जरी असिला ॥ तरी निरूपण नाहीं ॥ २९ ॥
नरदेह असिला मुका ॥ तरी घेतां नये आशंका ॥
अशक्त रोगी नासका ॥ तरी तो निष्कारण ॥ ३० ॥
नरदेह असिला मूर्ख ॥ अथवा फेंपऱ्या समंधाचें[1] दुःख ॥
तरी तो जाणावा निरर्थक ॥ निश्चयेंसी ॥ ३१ ॥
इतुकेंही नसतां व्यंग ॥ नरदेह आणि सकळ सांग ॥
तेणें धरावा परमार्थमार्ग ॥ लागवेगें ॥ ३२ ॥
सांग नरदेह जोडला ॥ आणि परमार्थबुद्धि विसरला ॥
तरी तो मूर्ख कैसा भ्रमला ॥ मायाजाळीं ॥ ३३ ॥

१ भूतबाधेचें.

मृत्तिका खणोनि घर केलें ॥ तें माझें असें दृढ कल्पिलें ॥
परी हें बहुतांचें कळलें ॥ नाहींच तयासीं ॥ ३४ ॥
मूषक ह्मणती घर आमुचें ॥ पाली ह्मणती घर आमुचें ॥
मक्षिका ह्मणती घर आमुचें ॥ निश्चयेंसी ॥ ३५ ॥
कांतण्या ह्मणती घर आमुचें ॥ मुंगळे ह्मणती घर आमुचें ॥
मुंग्या ह्मणती घर आमुचें ॥ निश्चयेंसी ॥ ३६ ॥
विंचू ह्मणती आमुचें घर ॥ सर्प ह्मणती आमुचें घर ॥
झुरळें ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ३७ ॥
भ्रमर ह्मणती आमुचें घर ॥ भिंगोऱ्या ह्मणती आमुचें घर ॥
अळिका ह्मणती आमुचें घर ॥ काष्ठामध्यें ॥ ३८ ॥
मार्जारें ह्मणती आमुचें घर ॥ श्वानें ह्मणती आमुचें घर ॥
मुंगसें ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ३९ ॥
ढेंकूण ह्मणती आमुचें घर ॥ चाचणें ह्मणती आमुचें घर ॥
घुंगरडीं ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ४० ॥
पिंगूळ ह्मणती आमुचें घर ॥ व्याळ ह्मणती आमुचें घर ॥
पिसुवा ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ४१ ॥
पिसोळे ह्मणती आमुचें घर ॥ गांधलें ह्मणती आमुचें घर ॥
सोट ह्मणती आमुचें घर ॥ आणि गोमी ॥ ४२ ॥
बहुत किड्यांचा जोजार ॥ किती सांगावा विस्तार ॥
समस्त ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ४३ ॥
पाहुणे ह्मणती आमुचें घर ॥ मित्र ह्मणती आमुचें घर ॥
ग्रामस्थ ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ४४ ॥
पशु ह्मणती आमुचें घर ॥ दासी ह्मणती आमुचें घर ॥
घरचीं ह्मणती आमुचें घर ॥ निश्चयेंसी ॥ ४५ ॥
तस्कर ह्मणती आमुचें घर ॥ राजकीय ह्मणती आमुचें घर ॥
अग्नि ह्मणे आमुचें घर ॥ भस्म करूं ॥ ४६ ॥

समस्त ह्मणती घर माझें ॥ हें मूर्खही ह्मणे माझें माझें ॥
शेवटीं जड जाहलें वोझें ॥ टाकिला देश ॥ ४७ ॥
अवघीं घरें भंगिलीं ॥ गांवाची पांढरी पडली ॥
मग तीं गृहीं राहिलीं ॥ अरण्यश्वापदें ॥ ४८ ॥
किडा मुंगी वाळवी मूषक ॥ त्यांचें घर निश्चयात्मक ॥
हे प्राणी बापुडे मूर्ख ॥ निघोनि गेले ॥ ४९ ॥
ऐसी गृहाची स्थिती ॥ मिथ्या आली आत्मप्रतीती ॥
जन्म दों दिवसांची वस्ती ॥ कोठें तरी करावी ॥ ५० ॥
देह ह्मणावें आपुलें ॥ तरी हें बहुतांकारणें निर्मिलें ॥
प्राणियांच्या माथां घर केलें ॥ उवा मस्तकीं भक्षिती ॥ ५१ ॥
रोमपुळीं किडे भक्षिती ॥ खांडूक झाल्या किडे पडती ॥
पोटामध्यें जंत होती ॥ प्रत्यक्ष प्राणियांच्या ॥ ५२ ॥
कीड लागे दांतांसी ॥ कीड लागे डोळ्यांसी ॥
कीड लागे कर्णासी ॥ आणि गोमाशा भरती ॥ ५३ ॥
गोचिडी अशुद्ध सेविती ॥ चामवा मासांत घुसती ॥
पिसोळे चावून पळती ॥ अकस्मात ॥ ५४ ॥
भुंगे गांधलें चावती ॥ गोमी जळवा अशुद्ध घेती ॥
विंचू सर्प दंश करिती ॥ कानटे फुर्शी ॥ ५५ ॥
जन्मोन देह पाळिलें ॥ तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें ॥
कीं तें लांडगेंचि भक्षिलें ॥ बलात्कारें ॥ ५६ ॥
मूषक मार्जारें दंश करिती ॥ श्वानें अश्वें लोळे तोडिती ॥
रिसें मर्कटें मारिती ॥ कासावीस करूनियां ॥ ५७ ॥
उष्ट्रें डसोन उचलिती ॥ हस्ती चिरडोन टाकिती ॥
वृषभ टोंचोन मारिती ॥ अकस्मात ॥ ५८ ॥
तस्कर तडतडां तोडिती ॥ भूतें झडपोनि मारिती ॥
असो या देहाची स्थिती ॥ ऐशी आहे ॥ ५९ ॥

ऐसें शरीर बहुतांचें ॥ हें मूर्ख ह्मणे आमुचें ॥
परंतु खाजें जीवांचें ॥ तापत्रयी बोलिलें ॥ ६० ॥
देह परमार्थी लाविलें ॥ तरीच याचें सार्थक जाहलें ॥
नाहीं तरी व्यर्थचि गेलें ॥ नाना आघातें मृत्युपंथें ॥ ६१ ॥

मूर्खांचीं लक्षणें.

पृथ्वीच्या पाठीवर मूर्ख पुष्कळ आहेत. ते लक्षणांवरून ओळखले पाहिजेत असें नाहीं. मूर्ख ह्याची व्याख्या बहुतेक सर्वत्र एकसारखी असावयाची आहे. तरी, तीं लक्षणें, व्यक्तींमध्यें, येथें थोडीं तेथें थोडीं, अशीं दृष्टीस पडतात. त्या सगळ्यांचें स्वरूप समर्थांनीं एकदम येथें दाखविलें आहे.

ॐ नमो जी गजवदना ॥ एकदंता त्रिनयना ॥
कृपादृष्टी भक्तजना ॥ अवलोकावें ॥ १ ॥
तुज नमूं वेदमाते ॥ श्रीशारदे ब्रह्मसुते ॥
अंतरीं वसें कृपावंते ॥ स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥
वंदूनि सद्गुरुचरण ॥ करूनि रघुनाथस्मरण ॥
त्यागार्थ मूर्खलक्षण ॥ बोलिजेल ॥ ३ ॥
एक मूर्ख एक पढतमूर्ख ॥ उभय लक्षणीं कौतुक ॥
श्रोतीं सादरें विवेक ॥ केला पाहिजे ॥ ४ ॥
पढतमूर्खाचें लक्षण ॥ पुढिले समासीं निरूपण ॥
सावध होऊनि विचक्षण ॥ परिसोत पुढें ॥ ५ ॥
आतां प्रस्तुत विचार ॥ लक्षणें सांगतां अपार ॥
परी कांहींएक तत्पर ॥ होऊनि ऐका ॥ ६ ॥
जे प्रापंचिक जन ॥ जयांसि नाहीं आत्मज्ञान ॥
जे केवळ अज्ञान ॥ त्यांचीं हीं लक्षणें ॥ ७ ॥

जन्मला जयाचे उदरीं ॥ तयाशीं जो विरोध करी ॥
सखी मानिली अंतुरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ८ ॥
सांडोनि सर्वही गोत ॥ स्त्रियेआधीन जीवित ॥
सांगे अंतरींची मात ॥ तो एक मूर्ख ॥ ९ ॥
परस्त्रियेसीं प्रेमा धरी ॥ श्वशुरगृहीं वास करी ॥
कुळ न जाणोनि कन्या वरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ १० ॥
समर्थाशीं अहंता ॥ अंतरीं मानी समता ॥
सामर्थ्येंविण करी सत्ता ॥ तो एक मूर्ख ॥ ११ ॥
आपली आपण करी स्तुती ॥ स्वदेशीं भोगी विपत्ती ॥
सांगे वडिलांची कीर्ती ॥ तो एक मूर्ख ॥ १२ ॥
अकारण हास्य करी ॥ विवेक सांगतां न धरी ॥
जो बहुतांचा वैरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ १३ ॥
आपुलीं धरूनियां दूरी ॥ पराव्यांसी मैत्री करी ॥
परन्यून बोले अहोरात्रीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ १४ ॥
बहुत जागते जन ॥ तयांमध्यें करी शयन ॥
परस्थळीं करी बहु भोजन ॥ तो एक मूर्ख ॥ १५ ॥
मान अथवा अपमान ॥ स्वयें करी परिच्छिन्न ॥
सदा व्यसनीं जयाचें मन ॥ तो एक मूर्ख ॥ १६ ॥
धरूनि पराची आस ॥ प्रयत्न सांडी सावकाश ॥
निसुगाईचा[1] मानी संतोष ॥ तो एक मूर्ख ॥ १७ ॥
घरीं विवेक उमजे ॥ आणि सभेमध्यें लाजे ॥
शब्द बोलतां निर्बुजे ॥ तो एक मूर्ख ॥ १८ ॥
नायके त्यास शिकवी ॥ वडिलांसी जाणीव दावी ॥
जो सात्विकांसी गोवी[2] ॥ तो एक मूर्ख ॥ १९ ॥
आपणाहून जो श्रेष्ठ ॥ तयाशीं अत्यंत निकट ॥
शिकवणीचा मानी वीट ॥ तो एक मूर्ख ॥ २० ॥

१ निर्लज्जपणाचा. २. सकटी पाडी.

एकाएकीं एकसरा ॥ जाहला विषयीं निलाजरा ॥
मर्यादा सांडोनि वर्ते सैरा ॥ तो एक मूर्ख ॥ २१ ॥
औषध न घे असोनि व्यथा ॥ पथ्य न करी सर्वथा ॥
न मिळे आलिया पदार्था ॥ तो एक मूर्ख ॥ २२ ॥
संगेंविण विदेश करी ॥ वोळखीविण संग धरी ॥
उडी घाली महापुरीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ २३ ॥
आपणासि जेथें मान ॥ तेथें अखंड करी गमन ॥
रक्षूं नेणे मानापमान ॥ तो एक मूर्ख ॥ २४ ॥
सेवक जाहला लक्ष्मीवंत ॥ तयाचा होय अंकित ॥
सर्वकाळ जो दुश्चित्त ॥ तो एक मूर्ख ॥ २५ ॥
विचार न करितां कारण ॥ दंड करी अपराधाविण ॥
स्वल्पासाठीं जो कृपण ॥ तो एक मूर्ख ॥ २६ ॥
देवलंड पितृलंड ॥ शक्तीविण करितो दंड ॥
ज्याचे मुखीं भंडउभंड ॥ तो एक मूर्ख ॥ २७ ॥
घरच्यावर खाय दाडा ॥ बाहेर दीन बापुडा ॥
ऐसा जो कां मूढ वेडा ॥ तो एक मूर्ख ॥ २८ ॥
नीच यातीसीं सांगात ॥ परांगनेसी एकांत ॥
मार्गें जाय खात खात ॥ तो एक मूर्ख ॥ २९ ॥
स्वयें नेणे परोपकार ॥ उपकाराचा अनुपकार ॥
करी थोडें बोले फार ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३० ॥
तपिळ[1] खादाड आळशी ॥ कुश्चिळ कुटिळ मानसीं ॥
धारिष्ट नाहीं जयापाशीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३१ ॥
विद्या वैभव ना धन ॥ पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान ॥
कोरडाच वाहे अभिमान ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३२ ॥
लंडी लटिका लबाड ॥ कुकर्मी कुटिल निचाड ॥
निद्रा जयाची वाड ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३३ ॥

---

१ तामसी.

दंत चक्षु आणि घ्राण ॥ पाणी वसन आणि चरण ॥
सर्वकाळ जयाचे मलिन ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३४ ॥
उंचीं जाऊनी वस्त्र नेसे ॥ चौबारांबाहेरी बैसे ॥
सर्वकाळ नग्न दिसे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३५ ॥
वैधृति आणि व्यतीपात ॥ नाना कुमुहूर्तें जात ॥
अपशकुनें करी घात ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३६ ॥
क्रोधें अभिमानें कुबुद्धी ॥ आपणासि आपण वधी ॥
जयासि नाहीं दृढबुद्धी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३७ ॥
जिवलगासी परम खेदी ॥ मुखाचा शब्द तोही नेदी ॥
नीच जनांसि वंदी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३८ ॥
आपणासि राखे नानापरी ॥ शरणागतासि अव्हेरी ॥
लक्ष्मीचा भरंवसा धरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ३९ ॥
पुत्र कलत्र आणि दारा ॥ इतुकाचि मानूनियां थारा ॥
विसरोन गेला ईश्वरा ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४० ॥
जैसें जैसें करावें ॥ तैसें तैसें पावावें ॥
हें जयासी नेणवे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४१ ॥
पुरुषाचेनि अष्टगुणें ॥ स्त्रियांसी ऐश्वर्य देणें ॥
ऐशा केल्या बहुत जेणें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४२ ॥
दुर्जनाचेनि बोलें ॥ मर्यादा सांडोनि चाले ॥
दिवसा झांकिले डोळे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४३ ॥
देवद्रोही गुरुद्रोही ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही ॥
ब्रह्मद्रोही स्वामिद्रोही ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४४ ॥
आदरेंविण बोलणें ॥ न पुसतां साक्ष देणें ॥
निंद्य वस्तु अंगीकारणें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४५ ॥
तुंक तोडोनि बोले ॥ मार्ग सोडोनि चाले ॥
कुकर्मी मित्र केले ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४६ ॥

१ मर्यादा.

परपीडेचें मानी सुख ॥ परसंतोषाचें मानी दुःख ॥
गेले वस्तूचा करी शोक ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४७ ॥
पत राखों नेणे कदा ॥ विनोद करी सर्वदां ॥
हांसतां खिजे पेटे द्वंद्वा ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४८ ॥
होड[1] घाली अवघड ॥ कार्जेविण करी बडबड ॥
बोलोंचि नेणे मुखजड ॥ तो एक मूर्ख ॥ ४९ ॥
वस्त्र शस्त्र दोनी नसे ॥ उंच स्थानीं जाऊनि बैसे ॥
जो गोत्रजांसी[2] विश्वासे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५० ॥
तस्करासी वोळखी सांगे ॥ देखिली वस्तु तेचि मागे ॥
आपुलें अनहित करी रागें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५१ ॥
हीन जनांसीं बराबरी ॥ बोल बोले सरोत्तरी ॥
वामहस्तें प्राशन करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५२ ॥
समर्थासीं मत्सर धरी ॥ अलभ्य वस्तूचा हेवा करी ॥
घरींच्या घरीं करी चोरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५३ ॥
सांडोनियां जगदीशा ॥ मनुष्याचा मानी भरंवसा ॥
सार्थकेंविण वेंची वयसा[3] ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५४ ॥
संसारदुःखाचेनि गुणें ॥ देवासी गाळी देणें ॥
मैत्राचें बोले उणें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५५ ॥
अल्प अन्याय क्षमा न करी ॥ सर्वकाळ धारकीं[4] धरी ॥
जो विश्वासघात करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५६ ॥
समर्थाचे मनींचा तुटे ॥ जयाचेनि सभा विटे ॥
क्षणीं वरा क्षणीं पालटे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५७ ॥
बहुत दिवसांचे सेवक ॥ त्यागून ठेवी आणिक ॥
ज्याची सभा निर्नायक ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५८ ॥
अनीतीनें द्रव्य जोडी ॥ धर्म नीति न्याय सोडी ॥
संगतीचें मनुष्य तोडी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ५९ ॥

---

१ अटी. २ दुष्ट भाईबंदांवर. ३ आयुष्य. ४ कांट्यावर.

घरीं असोनि सुंदरी ॥ जो सदा परद्वार करी ॥
बहुतांचें उच्छिष्ट अंगीकारी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६० ॥
आपले अर्थ दुसऱ्यापाशीं ॥ आणि दुसऱ्याचे अभिलाषी ॥
गुजगोष्ट करी हीनासीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६१ ॥
अतीताचा अंत पाहे ॥ कुग्रामामध्यें राहे ॥
सर्वकाळ चिंता वाहे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६२ ॥
दोघे बोलत असती जेथें ॥ तिसरा जाऊन बैसे तेथें ॥
डोई खाजवी दोहीं हातें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६३ ॥
उदकामध्यें सांडी गुरळी[1] ॥ पायें पाय खांजोळी ॥
सेवा करी हीनकुळीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६४ ॥
स्त्रीबाळकांस सलगी देणें ॥ पिशाचासन्निध बैसणें ॥
मर्यादेविण पाळी सुणें ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६५ ॥
परस्त्रीशीं कलह करी ॥ मुकी वस्तु निघातें मारी ॥
मूर्खांची संगति धरी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६६ ॥
कलह पाहत उभा राहे ॥ सोडवीना कौतुक पाहे ॥
खरें असतां खोटें साहे ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६७ ॥
लक्ष्मी आलियावरी ॥ जो मागील ओळखी न धरी ॥
देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६८ ॥
आपुलें कार्य होय तोंवरीं ॥ बहुसाल नम्रता धरी ॥
पुढिलांचें कार्य न करी ॥ तो एक मूर्ख ॥ ६९ ॥
अक्षरें गाळून वाची ॥ कांहीं घाली पदरींचीं ॥
निगा न करी पुस्तकाची ॥ तो एक मूर्ख ॥ ७० ॥
आपण वाचीना कधीं ॥ कोणासि वाचाया नेदी ॥
बांधोनि ठेवी बंदीं ॥ तो एक मूर्ख ॥ ७१ ॥
ऐशीं हीं मूर्खलक्षणें ॥ श्रवणें चातुर्य बाणे ॥
चित्त देऊनियां शाहणे ॥ ऐकती सदा ॥ ७२ ॥

---

१ गुळणी, पाण्याची.

लक्षणें अपार असती ॥ परी कांहींएक यथामती ॥
त्यागार्थ बोलिलों श्रोतीं ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ ७३ ॥
उत्तम लक्षणें घ्यावीं ॥ मूर्खलक्षणें त्यागावीं ॥
पुढिले समासीं आघवीं ॥ निरूपिलीं ॥ ७४ ॥

उत्तमपुरुषलक्षणें.

जगांत उत्तम मनुष्यें फार थोडीं आढळतात. त्यांचीं लक्षणें वेगळीं वेगळीं असतात. ती त्यांच्या परिस्थितीप्रमाणें असतात. त्या सगळ्यांचें दर्शन एकाठायीं होत नाहीं. तें येथें समर्थांच्या वाणीनें ज्ञानचक्षूस दृश्यमान होतें. हीं लक्षणें, कांहीं निषेधरूपानें सांगितलीं आहेत, आणि कांहीं विधानरूपानें सांगितलीं आहेत. एकूण पर्यवसान एकच आहे.

श्रोतीं व्हावें सावधान ॥ आतां सांगतों उत्तम गुण ॥
जेणें करितां बाणे खुण ॥ सर्वज्ञपणाची ॥ १ ॥
वाट पुसल्याविण जाऊं नये ॥ फळ वोळखिल्याविण खाऊं नये ॥
सांपडली वस्तु घेऊं नये ॥ एकाएकीं ॥ २ ॥
अतिवाद करूं नये ॥ पोटीं कपट धरूं नये ॥
शोधिल्याविण वरूं नये ॥ कुळहीन कांता ॥ ३ ॥
विचारेंविण बोलूं नये ॥ मर्यादेविण हालूं नये ॥
विवेचनेंविण चालूं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ ४ ॥
प्रीतीविण रुसूं नये ॥ चोरासी ओळखी पुसूं नये ॥
रात्रीं पंथ क्रमूं नये ॥ एकाएकीं ॥ ५ ॥
जनीं आर्जव तोडूं नये ॥ पापद्रव्य जोडूं नये ॥
पुण्यमार्ग सोडूं नये ॥ कदाकाळीं ॥ ६ ॥
निंदा द्वेष करूं नये ॥ असत्संग धरूं नये ॥
द्रव्य दारा हरूं नये ॥ बलात्कारें ॥ ७ ॥

वक्तयास खंडूं नये ॥ ऐक्यतेसि फोडूं नये ॥
विद्याभ्यास सोडूं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ ८ ॥
तोंडाळाशीं भांडूं नये ॥ वाचाळाशीं तंडूं नये ॥
संतसंग खंडूं नये ॥ अंतर्यामीं ॥ ९ ॥
अतिक्रोध करूं नये ॥ जिवलगासि खेदूं नये ॥
मनीं वीट मानूं नये ॥ शिकवणीचा ॥ १० ॥
क्षणक्षणा रुसूं नये ॥ लटिका पुरुषार्थ बोलूं नये ॥
केल्याविण सांगूं नये ॥ आपुला पराक्रम ॥ ११ ॥
बोलिला बोल विसरूं नये ॥ प्रसंगीं सामर्थ्य चुकूं नये ॥
केल्याविण निखंदूं नये ॥ पुढिलासी कदा ॥ १२ ॥
आळसें सुख मानूं नये ॥ चहाडी मनासि आणूं नये ॥
शोधिल्याविण करूं नये ॥ कार्य कांहीं ॥ १३ ॥
सुखा अंग देऊं नये ॥ प्रयत्न पुरुषें सांडूं नये ॥
कष्ट करितां त्रासूं नये ॥ निरंतर ॥ १४ ॥
सभेमध्यें लाजूं नये ॥ बाष्कळपणें बोलूं नये ॥
पैज होड घालूं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ १५ ॥
बहुत चिंता करूं नये ॥ निःसंगपणें राहूं नये ॥
परस्त्रीतें पाहूं नये ॥ पापबुद्धीं ॥ १६ ॥
कोणाचा उपकार घेऊं नये ॥ घेतला तरी राखूं नये ॥
परपीडा करूं नये ॥ विश्वासघात ॥ १७ ॥
शौचेंविण असूं नये ॥ मळिण वस्त्र नेसूं नये ॥
जाणारासि पुसूं नये ॥ कोठें जातोसि ह्मणोनी ॥ १८ ॥
व्यापकपण सोडूं नये ॥ पराधीन होऊं नये ॥
आपलें ओझें घालूं नये ॥ कोणा एकासी ॥ १९ ॥
पत्रेंविण[1] प्रवृत्त[2] करूं नये ॥ हीनाचें ऋण घेऊं नये ॥
ग्वाहीविण जाऊं नये ॥ राजद्वारीं ॥ २० ॥

---

१ लेखाशिवाय. २ देणें घेणें.

लटकी जाजू देऊं नये ॥ सभेसि लटिकें करूं नये ॥
आदर नसतां बोलूं नये ॥ स्वाभाविक ॥ २१ ॥
अदेखणेपण करूं नये ॥ अन्यायाविण गांजूं नये ॥
अनीतीनें वर्तूं नये ॥ अंगबळें ॥ २२ ॥
बहुत अन्न खाऊं नये ॥ बहुत निद्रा करूं नये ॥
बहुत दिवस राहूं नये ॥ पिशुनाचे एथें ॥ २३ ॥
आपुल्याची ग्वाही देऊं नये ॥ आपुली कीर्ति वर्णूं नये ॥
आपुलें आपण हांसूं नये ॥ गोष्टी सांगोनी ॥ २४ ॥
धूम्रपान घेऊं नये ॥ उन्मत्त द्रव्य सेवूं नये ॥
बहु चवकशी करूं नये ॥ मैत्रीं कदा ॥ २५ ॥
कामेंविण कोठें राहूं नये ॥ नीच उत्तर साहूं नये ॥
अशुद्ध अन्न सेवूं नये ॥ वडिलांचेंही ॥ २६ ॥
तोंडीं शिवी असूं नये ॥ दुसऱ्यासि देखोन हांसूं नये ॥
उणें अंगीं संचरूं नये ॥ कुळवंताचे ॥ २७ ॥
देखिली वस्तु चोरूं नये ॥ बहुत कृपण होऊं नये ॥
जिवलगाशीं करूं नये ॥ कलह कदा ॥ २८ ॥
कोणाचा घात करूं नये ॥ लटकी ग्वाही देऊं नये ॥
अप्रमाण वर्तूं नये ॥ कदाकाळीं ॥ २९ ॥
चाहाडी चोरी करूं नये ॥ परद्वार धरूं नये ॥
मागें उणें बोलूं नये ॥ कोणा एकाचें ॥ ३० ॥
समयीं यावा चुकूं नये ॥ सत्वगुण सांडूं नये ॥
वैरियास दंडूं नये ॥ शरण आलिया ॥ ३१ ॥
अल्पधनें माजूं नये ॥ हरिभक्तीसि लाजूं नये ॥
मर्यादेविण चालूं नये ॥ पवित्रजनीं ॥ ३२ ॥
मूर्खाशीं संबंध पाडूं नये ॥ अंधारीं हात घालूं नये ॥
दुश्चितपणें विसरूं नये ॥ वस्तु आपुली ॥ ३३ ॥

स्नानसंध्या सांडूं नये ॥ कुलाचार खंडूं नये ॥
अनाचार मांडूं नये ॥ कुचरपणें ॥ ३४ ॥
हरिकथा सोडूं नये ॥ निरूपण तोडूं नये ॥
परमार्थासि मोडूं नये ॥ प्रपंचबळें ॥ ३५ ॥
देवाचा नवस बुडवूं नये ॥ आपला धर्म उडवूं नये ॥
भलते भरीं भरूं नये ॥ विचारेंविण ॥ ३६ ॥
निष्ठुरपण धरूं नये ॥ जीवहत्या करूं नये ॥
पाऊस देखोनि जाऊं नये ॥ अथवा अवकाळीं ॥ ३७ ॥
सभा देखोनि गळूं नये ॥ समयीं उत्तर टळूं नये ॥
धिःकारितां ढळूं नये ॥ धारिष्ट आपुलें ॥ ३८ ॥
गुरुविरहित असूं नये ॥ नीच यातीचा गुरु करूं नये ॥
जिणें शाश्वत मानूं नये ॥ वैभवेंसी ॥ ३९ ॥
सत्य मार्ग सांडूं नये ॥ असत्य पंथें जाऊं नये ॥
कदा अभिमान घेऊं नये ॥ असत्याचा ॥ ४० ॥
अपकीर्ति सांडावी ॥ सत्कीर्ति वाढवावी ॥
विवेकें दृढ धरावी ॥ वाट सत्याची ॥ ४१ ॥
न घेतां हे उत्तम गुण ॥ तो मनुष्य अवलक्षण ॥
ऐक तयाचें लक्षण ॥ पुढिलिये समासीं ॥ ४२ ॥

सद्विद्यानिरूपण.

कोणतेंही चांगलें कृत्य करण्याची युक्ति असते, ती सद्विद्या होय. त्या युक्तीच्या शाखा अनेक आहेत. त्यांतल्या मुख्यमुख्यांचें कथन समर्थांनीं ह्यांत केलें आहे.

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें ॥ परम शुद्ध सुलक्षणें ॥
विचार घेतां बळेंचि बाणे ॥ सद्विद्या अंगीं ॥ १ ॥

सद्विद्येचा जो पुरुष ॥ तो उत्तमलक्षणीं विशेष ॥
त्याचे गुण ऐकतां संतोष ॥ परम वाटे ॥ २ ॥
भाविक सात्विक प्रेमळ ॥ शांति क्षमा दयाशीळ ॥
लीन तत्पर केवळ ॥ अमृतवचीं ॥ ३ ॥
परम सुंदर आणि चतुर ॥ परम सबळ आणि धीर ॥
परम संपन्न आणि उदार ॥ अतिशयेंसी ॥ ४ ॥
परम ज्ञाता आणि भक्त ॥ महापंडित आणि विरक्त ॥
महातपस्वी आणि शांत ॥ अतिशयेंसी ॥ ५ ॥
वक्ता आणि नैराश्यता ॥ सर्वज्ञ आणि सादरता ॥
श्रेष्ठ आणि नम्रता ॥ सर्वत्रांसी ॥ ६ ॥
राजा आणि धार्मिक ॥ शूर आणि विवेक ॥
तारुण्य आणि नेमक ॥ अतिशयेंसी ॥ ७ ॥
वृद्धाचारी कुळाचारी ॥ युक्ताहारी निर्विकारी ॥
धन्वंतरी परोपकारी ॥ पद्महस्ती ॥ ८ ॥
कार्यकर्ता निरभिमानी ॥ गायक आणि वैष्णव जनीं ॥
वैभव आणि भगवद्भजनीं ॥ अत्यादर ॥ ९ ॥
तत्वज्ञ आणि उदासीन ॥ वहुश्रुत आणि सज्जन ॥
मित्र आणि सत्वगुण ॥ नीतिवंत ॥ १० ॥
साधु पवित्र पुण्यशीळ ॥ अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ ॥
कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ ॥ निर्लोभ अनुतापी ॥ ११ ॥
गोडी आवडी परमार्थप्रीती ॥ सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती ॥
श्रुति स्मृति लीला युक्ती ॥ स्तुति मति परीक्षा ॥ १२ ॥
दक्ष धूर्त योग्य तार्किक ॥ सत्य साहित्य नेम भेदक ॥
कुशळ चपळ चमत्कारिक ॥ नानाप्रकारीं ॥ १३ ॥
आदर सन्मान तारतम्य जाणे ॥ प्रयोग समयो प्रसंग जाणे ॥
कार्य कारण चिन्हें जाणे ॥ विचक्षण बोलका ॥ १४ ॥

सावध साक्षेपी साधक ॥ आगमनिगमशोधक ॥
ज्ञानविज्ञानबोधक ॥ निश्चयोकर्ता ॥ १५ ॥
पुरश्चरणी तीर्थवासी ॥ दृढवृत्ति कायक्लेशी ॥
उपासक निग्रहासी ॥ करूं जाणे ॥ १६ ॥
सत्यवचनी शुभवचनी ॥ कोमळवचनी एकवचनी ॥
निश्चयवचनी सौख्यवचनी ॥ सर्वकाळ ॥ १७ ॥
वासनातृप्त सखोल योगी ॥ भव्य सुप्रसन्न वीतरागी ॥
सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी ॥ निष्कपट निर्व्यसनी ॥ १८ ॥
सुघड संगीत गुणग्राही ॥ अनपेक्ष लोकसंग्रही ॥
आर्जव सख्य सर्वही ॥ प्राणिमात्रांशीं ॥ १९ ॥
द्रव्यशुची दानशुची ॥ न्यायशुची अंतरशुची ॥
प्रवृत्तिशुची निवृत्तिशुची ॥ सर्वशुची निःसंगपणें ॥ २० ॥
मित्रपणें परहितकारी ॥ वाङ्माधुर्यें परशोकापहारी ॥
सामर्थ्यपणें परवेत्रधारी ॥ पुरुषार्थे जगमित्र ॥ २१ ॥
संशयछेदक विशाळ वक्ता ॥ सकळतृप्त असोनि श्रोता ॥
कथानिरूपणीं शब्दार्था ॥ जाऊंच नेदी ॥ २२ ॥
विवादरहित संवादी ॥ संगरहित निरुपाधी ॥
दुराशारहित अक्रोधी ॥ निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३ ॥
विमळज्ञानी निश्चयात्मक ॥ समाधानी आणि भजक ॥
सिद्ध असोनि साधक ॥ स्वधर्म रक्षी ॥ २४ ॥
सुखरूप संतोषरूप ॥ आनंदरूप हास्यरूप ॥
ऐक्यरूप आत्मरूप ॥ सर्वत्रांसीं ॥ २५ ॥
भाग्यवंत जयवंत ॥ रूपवंत गुणवंत ॥
आचारवंत क्रियावंत ॥ विचारवंत स्वस्थिती ॥ २६ ॥
यशवंत कीर्तिवंत ॥ शक्तिवंत सामर्थ्यवंत ॥
वीर्यवंत वरदवंत ॥ सत्यवंत सुकृती ॥ २७ ॥

विद्यावंत कळावंत ॥ लक्ष्मीवंत लक्षणवंत ॥
कुळवंत शुचिष्मंत ॥ बळवंत दयाळु ॥ २८ ॥
युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ ॥ बुद्धिवंत बहुधारिष्ट ॥
दयावंत सदा संतुष्ट ॥ निस्पृह वीतरागी ॥ २९ ॥
असो ऐसे उत्तम गुण ॥ हें सद्विद्येचें लक्षण ॥
अभ्यासावयासि निरूपण ॥ अल्पमात्र बोलिलों ॥ ३० ॥
रूप लावण्य अभ्यासितां नये ॥ सहज गुणासी न चले उपाये ॥
कांहीं तरी धरावी सोये ॥ आगंतुकगुणांची ॥ ३१ ॥
ऐशी हे सद्विद्या बरवी ॥ सर्वत्रांपाशीं असावी ॥
परी विरक्तपुरुषें अभ्यासावी ॥ अगत्यरूपें ॥ ३२ ॥

पढतमूर्खाचीं लक्षणें.

चांगलें काय तें समजत असून वाईट करायाचें, हें पढतमूर्खाचें सामान्य लक्षण होय. वास्तविक पाहिलें असतां मूर्ख तितके बहुतक पढतमूर्ख असतात. कां कीं, करावें काय आणि न करावें काय, हें कळत नाहीं, असा मनुष्यच सांपडावयाचा नाहीं. आणि असा जो कोणी असतो, त्यास वेडा ह्मणावें, मूर्ख ह्मणूं नये. ह्मणून मूर्ख आणि पढत मूर्ख ह्यांत फारसा भेद नाहीं.

मागां सांगीतलीं लक्षणें ॥ मूर्खाअंगीं चातुर्य बाणे ॥
आतां ऐका शाहाणे ॥ असोन मूर्ख ॥ १ ॥
तया नांव पढतमूर्ख ॥ श्रोतीं न मानावें दुःख ॥
अवगुण त्यागितां सुख ॥ प्राप्त होय ॥ २ ॥
बहुश्रुत आणि व्युत्पन्न ॥ प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान ॥
दुराशा आणि अभिमान ॥ धरी तो एक पढतमूर्ख ॥ ३ ॥
मुक्तक्रिया प्रतिपादी ॥ सगुणभक्ति उच्छेदी ॥
स्वधर्म आणि साधन निंदी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ४ ॥

आपुलेनि ज्ञातेपणें ॥ सकळांसी शब्द ठेवणें ॥
प्राणिमात्रांचें पाहे उणें ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ५ ॥
शिष्यांसि अवज्ञा घडे ॥ कां तो संकटीं पडे ॥
जयाचेनि शब्दें मन मोडे ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ६ ॥
रजोगुणी तमोगुणी ॥ कपटी कुटिलअंःतकरणी ॥
वैभव देखोनि वाखाणी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ७ ॥
समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण ॥ उगाच ठेवी जो दूषण ॥
गुण सांगतां पाहे अवगुण ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ८ ॥
लक्षणें ऐकोनि मानी विट ॥ मत्सरें करी खटपट ॥
नीति नायके उद्धट ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ९ ॥
जाणपणें भरीं भरे ॥ आला क्रोध न सांवरे ॥
क्रिया शब्दास अंतरे ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १० ॥
वक्ता अधिकारेंविण ॥ वक्तृत्वाचा करी शीण ॥
वचन जयाचें कठिण ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ११ ॥
श्रोता बहुश्रुतपणें ॥ वक्तयासी आणी उणें ॥
वाचाळपणाचेनि गुणें ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १२ ॥
दोष ठेवी पुढिलांसी ॥ तेंचि स्वयें आपणापाशीं ॥
ऐसें कळेना जयासी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १३ ॥
अभ्यासाचे गुणें ॥ सकळ विद्या जाणे ॥
जनांसी निववूं नेणे ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १४ ॥
हस्ती बांधिजे ऊर्णतंतें ॥ लोभें मृत्यु भ्रमरातें ॥
ऐसा जो प्रपंचीं गुंते ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १५ ॥
स्त्रियांचा संग धरी ॥ स्त्रियांसि निरूपण करी ॥
निंद्य वस्तु अंगीकारी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १६ ॥
जेणें उणीव ये अंगासी ॥ तेचि दृष्टि धरी मानसीं ॥
देहबुद्धि जयापाशीं ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १७ ॥

सांडूनियां श्रीपती ॥ जो करी नरस्तुती ॥
न पढल्याची वर्णी कीर्ती ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १८ ॥
वर्णी स्त्रियांचे अवयव ॥ नाना नाटकें हावभाव ॥
देवास विसरे जो मानव ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ १९ ॥
भरोनि वैभवाची भरी ॥ जीवमात्रास तुच्छ करी ॥
पाखांड मत थावरी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २० ॥
व्युत्पन्न आणि वीतरागी ॥ ब्रह्मज्ञानी महायोगी ॥
भविष्य सांगों लागे जगीं ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २१ ॥
श्रवण होतां अभ्यंतरीं ॥ गुणदोषांची चाळणा करी ॥
परभूषणें मत्सरी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २२ ॥
नाहीं भक्तीचें साधन ॥ नाहीं वैराग्य ना भजन ॥
क्रियेविण बोले ब्रह्मज्ञान ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २३ ॥
न मानी तीर्थ न मानी क्षेत्र ॥ न मानी देव न मानी शास्त्र ॥
पवित्रकुळीं जो अपवित्र ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २४ ॥
आदर देखोनि मन धरी ॥ कीर्तिविण स्तुति करी ॥
सवेंचि निंदी अनादरी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
मागें एक पुढें एक ॥ ऐसा जयाचा दंडक ॥
बोले एक करी एक ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २६ ॥
प्रपंचविषयीं सादर ॥ परमार्थी जयाचा अनादर ॥
जाणतपणें घे अंधार ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २७ ॥
यथार्थ सांडूनियां वचन ॥ जो रक्षून बोले मन ॥
ज्याचें जिणें पराधीन ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २८ ॥
सोंग संपादी वरि वरी ॥ करूं नये तेंचि करी ॥
मार्ग चुकोन भरे भरीं ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ २९ ॥
रात्रंदिवस करी श्रवण ॥ न सांडी आपुले अवगुण ॥
स्वहित आपुलें नेणे आपण ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३० ॥

---

१ पाठ.

निरूपणीं भले भले ॥ श्रोते येऊन बैसले ॥
क्षुद्र लक्षूनि बोले ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३१ ॥
शिष्य जाहला अनधिकारी ॥ आपुली अवज्ञा करी ॥
पुन्हा त्याची आशा धरी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३२ ॥
होत असतां श्रवण ॥ देहास आलें उणेंपण ॥
क्रोधें करी चिणचिण ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३३ ॥
भरोनि वैभवाचे भरीं ॥ सद्गुरूची उपेक्षा करी ॥
गुरुपरंपरा चोरी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३४ ॥
ज्ञान बोलोनि करी स्वार्थ ॥ कृपणाऐसा सांची अर्थ ॥
अर्थासाठीं लावी परमार्थ ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३५ ॥
वर्तल्यावीण शिकवी ॥ ब्रह्मज्ञान लावणी लावी ॥
पराधीन गोसावी ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३६ ॥
भक्तिमार्ग अवघा मोडे ॥ आपणामध्यें उपंडर पडे ॥
ऐसिये कर्मीं पवाडे ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३७ ॥
प्रपंच गेला हातींचा ॥ लेश नाहीं परमार्थाचा ॥
द्वेषी देवांब्राह्मणांचा ॥ तो एक पढतमूर्ख ॥ ३८ ॥
त्यागावया अवगुण ॥ बोलिलों पढतमूर्खाचें लक्षण ॥
विचक्षणीं न्यून पूर्ण ॥ क्षमा केली पाहिजे ॥ ३९ ॥
परममूर्खामाजी मूर्ख ॥ जो संसारीं मानी सुख ॥
संसारदुःखा ऐसें दुःख ॥ आणीक नाहीं ॥ ४० ॥

मृत्युनिरूपण.

मृत्यूसारखी दुसरी हानि नाहीं. पण ती कोणासही चुकवितां येत नाहीं. हें सर्वांस ज्ञात असून त्याचें वारंवार विस्मरण होतें. त्याविषयीं समर्थांचें विवेचन विचार करण्यासारखें आहे. त्याच्या अवलोकनानें अंतःकरणास जागृति होते.

संसार ह्मणजे सर्वेचि स्वार ॥ नाहीं मरणासि उधार ॥
मापीं लागलें शरीर ॥ घडीनें घडी ॥ १ ॥

निल्य काळाची संगती ॥ न कळे होणाराची गती ॥
कर्मासारिखे प्राणी पडती ॥ नाना देशीं विदेशीं ॥ २ ॥
सरतां संचिताचें विशेष ॥ नाहीं क्षणाचा अवकाश ॥
भरतां भरतां निमेष ॥ जाणें लागे ॥ ३ ॥
अवचित काळाचे ह्मणियारे ॥ मारीत सुटती एकसरे ॥
नेऊन घालिती पुढारे ॥ मृत्युपंथें ॥ ४ ॥
होतां मृत्यूची आटाआटी ॥ कोणी घालूं न शकती पाठीं ॥
सर्वत्रांस कुटाकुटी ॥ मागें पुढें होतसे ॥ ५ ॥
मृत्युकाळ कठिण कीं ॥ बैसे बळियाचे मस्तकीं ॥
महाराजे बळिये लोकीं ॥ राहों न शकती ॥ ६ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा क्रूर ॥ मृत्यु न ह्मणे हा झुंजार ॥
मृत्यु न ह्मणे हा संग्रामशूर ॥ समरंगणीं ॥ ७ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा कोपी ॥ मृत्यु न ह्मणे हा प्रतापी ॥
मृत्यु न ह्मणे हा उग्ररूपी ॥ महाखळ ॥ ८ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा बळाढ्य ॥ मृत्यु न ह्मणे हा धनाढ्य ॥
मृत्यु न ह्मणे हा आढ्य ॥ सर्व गुणें ॥ ९ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा विख्यात ॥ मृत्यु न ह्मणे हा श्रीमंत ॥
मृत्यु न ह्मणे हा अद्भुत ॥ पराक्रमी ॥ १० ॥
मृत्यु न ह्मणे हा भूपती ॥ मृत्यु न ह्मणे हा चक्रवर्ती ॥
मृत्यु न ह्मणे हा करामती ॥ कवाड जाणे ॥ ११ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा हयपती ॥ मृत्यु न ह्मणे हा गजपती ॥
मृत्यु न ह्मणे हा भूपती ॥ विख्यात राजा ॥ १२ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा वरिष्ठ जनीं ॥ मृत्यु न ह्मणे हा राजकारणी ॥
मृत्यु न ह्मणे हा वेतनी ॥ वेतनभर्ता ॥ १३ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा देसाई ॥ मृत्यु न ह्मणे हा व्यवसायी ॥
मृत्यु न ह्मणे ठायीं ठायीं ॥ पंडुराजे ॥ १४ ॥

१ कौतुक.

मृत्यु न ह्मणे मुद्राधारी ॥ मृत्यु न ह्मणे व्यापारी ॥
मृत्यु न ह्मणे परनारी ॥ राजकन्या ॥ १५ ॥
मृत्यु न ह्मणे कार्याकारण ॥ मृत्यु न ह्मणे वर्णावर्ण ॥
मृत्यु न ह्मणे हा ब्राह्मण ॥ कर्मनिष्ठ ॥ १६ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा व्युत्पन्न ॥ मृत्यु न ह्मणे हा संपन्न ॥
मृत्यु न ह्मणे हा विद्वज्जन ॥ समुदायीं ॥ १७ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा धूर्त ॥ मृत्यु न ह्मणे हा बहुश्रुत ॥
मृत्यु न ह्मणे हा पंडित ॥ महाभला ॥ १८ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा पुराणिक ॥ मृत्यु न ह्मणे हा वैदिक ॥
मृत्यु न ह्मणे हा याज्ञिक ॥ अथवा जोशी ॥ १९ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा अग्निहोत्री ॥ मृत्यु न ह्मणे हा श्रोत्री ॥
मृत्यु न ह्मणे हा मंत्रयंत्री ॥ पूर्णागमी ॥ २० ॥
मृत्यु न ह्मणे हा शास्त्रज्ञ ॥ मृत्यु न ह्मणे हा वेदज्ञ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा सर्वज्ञ ॥ सर्व जाणे ॥ २१ ॥
मृत्यु न ह्मणे ब्रह्महत्या ॥ मृत्यु न ह्मणे गोहत्या ॥
मृत्यु न ह्मणे नाना हत्या ॥ स्त्रीबाळकादिक ॥ २२ ॥
मृत्यु न ह्मणे रागज्ञानी ॥ मृत्यु न ह्मणे तालज्ञानी ॥
मृत्यु न ह्मणे तत्त्वज्ञानी ॥ तत्त्ववेत्ता ॥ २३ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा योगाभ्यासी ॥ मृत्यु न ह्मणे हा संन्यासी ॥
मृत्यु न ह्मणे काळासी ॥ वंचूं जाणे ॥ २४ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा सावध ॥ मृत्यु न ह्मणे हा सिद्ध ॥
मृत्यु न ह्मणे वैद्य प्रसिद्ध ॥ पंचाक्षरी ॥ २५ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा गोसावी ॥ मृत्यु न ह्मणे हा तपस्वी ॥
मृत्यु न ह्मणे हा मनस्वी ॥ उदासीन ॥ २६ ॥
मृत्यु न ह्मणे ऋषीश्वर ॥ मृत्यु न ह्मणे कवीश्वर ॥
मृत्यु न ह्मणे दिगंबर ॥ समाधिस्थ ॥ २७ ॥

मृत्यु न ह्मणे हठयोगी ॥ मृत्यु न ह्मणे हा राजयोगी ॥
मृत्यु न ह्मणे हा वीतरागी ॥ निरंतर ॥ २८ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा ब्रह्मचारी ॥ मृत्यु न ह्मणे जटाधारी ॥
मृत्यु न ह्मणे निराहारी ॥ योगीश्वर ॥ २९ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा संत ॥ मृत्यु न ह्मणे हा महंत ॥
मृत्यु न ह्मणे हा गुप्त ॥ होत असे ॥ ३० ॥
मृत्यु न ह्मणे हा स्वाधीन ॥ मृत्यु न ह्मणे पराधीन ॥
सकळ जीवांसि प्राशन ॥ मृत्युच करी ॥ ३१ ॥
एक मृत्युमार्गीं लागले ॥ एकीं अर्ध पंथ क्रमिले ॥
एक ते शेवटास गेले ॥ वृद्धपणीं ॥ ३२ ॥
मृत्यु न ह्मणे बाळ तरुण ॥ मृत्यु न ह्मणे हा सुलक्षण ॥
मृत्यु न ह्मणे हा विचक्षण ॥ बहु बोलका ॥ ३३ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा धीर ॥ मृत्यु न ह्मणे हा उदार ॥
मृत्यु न ह्मणे हा सुंदर ॥ चतुरंग जाणे ॥ ३४ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा पुण्यपुरुष ॥ मृत्यु न ह्मणे हा हरिदास ॥
मृत्यु न ह्मणे हा विशेष ॥ सुकृती नर ॥ ३५ ॥
आतां असो हें बोलणें ॥ मृत्यूपासूनि सुटिजे कोणें ॥
मागें पुढें विश्वास जाणें ॥ मृत्युपंथें ॥ ३६ ॥
चारी खाणी चारी वाणी ॥ चौऱ्यायशीं लक्ष जीवयोनी ॥
जन्मा आले तितुके प्राणी ॥ मृत्यु पावती ॥ ३७ ॥
मृत्युभेणें पळोनि जातां ॥ तरी मृत्यु सोडीना तत्वतां ॥
मृत्युस न ये कीं चुकवितां ॥ कांहीं केल्या ॥ ३८ ॥
मृत्यु न ह्मणे हा स्वदेशी ॥ मृत्यु न ह्मणे हा विदेशी ॥
मृत्यु न ह्मणे हा उपवासी ॥ निरंतर ॥ ३९ ॥
मृत्यु न ह्मणे थोर थोर ॥ मृत्यु न ह्मणे हरिहर ॥
मृत्यु न ह्मणे अवतार ॥ भगवंताचे ॥ ४० ॥

श्रोतीं कोप न करावा ॥ हा मृत्युलोक सर्वांस ठावा ॥
उपजला प्राणी जाईल बरवा ॥ मृत्युपंथें ॥ ४१ ॥
एथें न मानावा किंत ॥ हा मृत्युलोक विख्यात ॥
प्रगट जाणती समस्त ॥ लहान थोर ॥ ४२ ॥
तथापि किंतु मानिजेल ॥ तरी मृत्युलोक नव्हेल ॥
या कारणें नासेल ॥ उपजला प्राणी ॥ ४३ ॥
ऐसें जाणोनियां जीवें ॥ याचें सार्थकचि करावें ॥
जनीं मरोनि उरवावें ॥ कीर्तिरूप ॥ ४४ ॥
येऱ्हवीं प्राणी लहान थोर ॥ मृत्यु पावती हा निर्धार ॥
बोलिलें हें अन्यथा उत्तर ॥ मानूंचि नये ॥ ४५ ॥
गेले बहुत वैभवाचे ॥ गेले बहुत आयुष्याचे ॥
गेले अगाध महिमेचे ॥ मृत्युपंथें ॥ ४६ ॥
गेले बहुत पराक्रमी ॥ गेले बहुत कपटकर्मी ॥
गेले बहुत संग्रामी ॥ संग्रामशूर ॥ ४७ ॥
गेले बहुत बळाचे ॥ गेले बहुत काळाचे ॥
गेले बहुत कुळांचे ॥ कुळवंत राजे ॥ ४८ ॥
गेले बहुतांचे पालक ॥ गेले बुद्धीचे चालक ॥
गेले युक्तीचे तार्किक ॥ तर्कवादी ॥ ४९ ॥
गेले विद्येचे सागर ॥ गेले बळाचे डोंगर ॥
गेले धनाचे कुबेर ॥ मृत्युपंथें ॥ ५० ॥
गेले बहुत पुरुषार्थाचे ॥ गेले बहुत विक्रमाचे ॥
गेले बहुत आटोपाचे ॥ कार्यकर्ते ॥ ५१ ॥
गेले बहुत शस्त्रधारी ॥ गेले बहुत परोपकारी ॥
गेले बहुत नानापरी ॥ धर्मरक्षक ॥ ५२ ॥
गेले बहुत प्रतापाचे ॥ गेले बहुत सत्कीर्तीचे ॥
गेले बहुत नीतीचे ॥ नीतिवंत राजे ॥ ५३ ॥

गेले बहुत मतवादी ॥ गेले बहुत कार्यवादी ॥
गेले बहुत विवादी ॥ बहुतां परींचे ॥ ५४ ॥
गेलें पंडितांचें थाटें ॥ गेलीं शब्दांचीं कचाटें ॥
गेलीं वादकें अचाटें ॥ नानामतें ॥ ५५ ॥
गेले तापसांचे भार ॥ गेले संन्यासी अपार ॥
गेले विचारकर्ते साचार ॥ मृत्युपंथें ॥ ५६ ॥
गेले बहुत संसारी ॥ गेले बहुत वेषधारी ॥
गेले बहुत नानापरी ॥ नाना छंद करोनी ॥ ५७ ॥
गेले ब्राह्मणसमुदाय ॥ गेले बहुत आचार्य ॥
गेले बहुत सांगों काय ॥ किती ह्मणोनी ॥ ५८ ॥
असो ऐसे सकळ गेले ॥ परंतु एकचि राहिले ॥
जे स्वरूपाकार झाले ॥ आत्मज्ञानी ॥ ५९ ॥

साधकांचीं लक्षणें.

ऐहिक सुखोपभोगाची आशा अगदीं निर्मूळ करून आत्मस्वरूपज्ञानाच्या उत्कट इच्छेनें जो जनांत वागतो, त्यास साधक ह्मणतात. ही एक मोठी तपश्चर्या आहे. ती साधण्यास मन फार आकळावें लागतें. त्याचें कथन ह्यांत समर्थांनीं केलें आहे.

मागां मुमुक्षूचें लक्षण ॥ संकेतें केलें कथन ॥
आतां परिसा सावधान ॥ साधकु तो कैसा ॥ १ ॥
अवगुणांचा करूनि त्याग ॥ जेणें धरिला संतसंग ॥
तयासि बोलिजे मग ॥ साधकु ऐसा ॥ २ ॥
जो संतांसी शरण गेला ॥ संतजनीं आश्वासिला ॥
मग तो साधकु बोलिला ॥ ग्रंथांतरीं ॥ ३ ॥
उपदेशिलें आत्मज्ञान ॥ तुटलें संसारबंधन ॥
दृढतेकारणें करी साधन ॥ या नांव साधक ॥ ४ ॥

धरी श्रवणाची आवडी ॥ अद्वैतनिरूपणाची गोडी ॥
मननें अर्थांतर काढी ॥ या नांव साधक ॥ ५ ॥
होतां सारासारविचार ॥ ऐके होऊनि तत्पर ॥
संदेह छेदूनि दृढोत्तर ॥ आत्मज्ञान पाहे ॥ ६ ॥
नाना संदेहनिवृत्ती ॥ व्हावया धरी सत्संगती ॥
आत्मशास्त्र गुरुप्रतीती ॥ ऐक्यतेसि आणी ॥ ७ ॥
देहबुद्धि विवेकें वारी ॥ आत्मबुद्धि दृढ धरी ॥
श्रवण मनन केलेंचि करी ॥ या नांव साधक ॥ ८ ॥
विवंचूनि दृश्य भान ॥ दृढ धरी आत्मज्ञान ॥
विचारें राखे समाधान ॥ या नांव साधक ॥ ९ ॥
तोडूनि द्वैताची उपाधी ॥ अद्वैत वस्तु साधनें साधी ॥
लावी ऐक्यतेची समाधी ॥ या नांव साधक ॥ १० ॥
आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर ॥ त्याचा करी जीर्णोद्धार ॥
विवेकें पावे पैलपार ॥ या नांव साधक ॥ ११ ॥
उत्तम साधूंचीं लक्षणें ॥ अंगीकारी निरूपणें ॥
बळेंच स्वरूपाकार होणें ॥ या नांव साधक ॥ १२ ॥
असत्क्रिया ते सोडिली ॥ आणि सत्क्रिया ते वाढविली ॥
स्वरूपस्थिति बळावली ॥ या नांव साधक ॥ १३ ॥
अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस ॥ करी उत्तम गुणांचा अभ्यास ॥
स्वरूपीं लावी निजध्यास ॥ या नांव साधक ॥ १४ ॥
दृढ निश्चयाचेनि बळें ॥ दृश्य असतांच नाडळे ॥
सदा स्वरूपीं मिसळे ॥ या नांव साधक ॥ १५ ॥
प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी ॥ अलक्ष वस्तु लक्षी अंतरीं ॥
आत्मस्थितीची धारणा धरी ॥ या नांव साधक ॥ १६ ॥
जें या जनास चोरलें ॥ मनासी न वचे अनुमानलें ॥
तेंचि जेणें दृढ केलें ॥ या नांव साधक ॥ १७ ॥

जें बोलतांच वाचा धरी ॥ जें पाहतांचि अंध करी ॥
तेंचि साधी नानापरी ॥ या नांव साधक ॥ १८ ॥
जें साधूं जातां साधवेना ॥ जें लक्षूं जातां लक्षवेना ॥
तेंचि अनुभवें आणी मना ॥ या नांव साधक ॥ १९ ॥
जेथें मनचि मावळे ॥ जेथें तर्कचि पांगुळे ॥
तेंचि अनुभवा आणी बळें ॥ या नांव साधक ॥ २० ॥
स्वानुभवाचेनि योगें ॥ वस्तु साधी लागवेगें ॥
तेंचि वस्तु होय अंगें ॥ या नांव साधक ॥ २१ ॥
अनुभवाचीं अंगें जाणे ॥ योगियांचे खुणे बाणे ॥
कांहींच नसोन असणें ॥ या नांव साधक ॥ २२ ॥
परती सारूनि उपाधी ॥ असाध्य वस्तु साधनें साधी ॥
स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी ॥ या नांव साधक ॥ २३ ॥
देवभक्तांचें मूळ ॥ शोधूनि पाहे सकळ ॥
साध्यचि होय तत्काळ ॥ या नांव साधक ॥ २४ ॥
विवेकबळें गुप्त झाला ॥ आपेंआप मावळला ॥
दिसतो परी देखिला ॥ नाहींच कोणी ॥ २५ ॥
मीपण मागें सांडिलें ॥ स्वयें आपणासि धुंडिलें ॥
तुर्येसहित ओलांडिलें ॥ या नांव साधक ॥ २६ ॥
पुढें उन्मनीच्या शेवटीं ॥ आपली आपणास अखंड भेटी ॥
अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी ॥ या नांव साधक ॥ २७ ॥
द्वैताचा तडका तोडिला ॥ भासाचा भास मोडिला ॥
देहीं असोनि विदेही झाला ॥ या नांव साधक ॥ २८ ॥
जयास अखंड स्वरूपस्थिती ॥ नाहीं देहाची अहंकृती ॥
सकळ संदेहनिवृत्ती ॥ या नांव साधक ॥ २९ ॥
पंचभूतांचा विस्तार ॥ जयास वाटे स्वप्नाकार ॥
निर्गुणीं जयाचा निर्धार ॥ या नांव साधक ॥ ३० ॥

स्वप्नीं भय जें वाटलें ॥ तें जागृतीस नाहीं आलें ॥
सकळ मिथ्या निर्धारिलें ॥ या नांव साधक ॥ ३१ ॥
मायेचें जें प्रत्यक्षपण ॥ जनांस वाटे हें प्रमाण ॥
स्वानुभवें अप्रमाण ॥ साधकें केलें ॥ ३२ ॥
निद्रा सांडूनि जागा झाला ॥ तो स्वप्नभयापासूनि सुटला ॥
माया सांडूनि तैसा गेला ॥ साधकस्वरूपीं ॥ ३३ ॥
ऐशी अंतरस्थिति बाणली ॥ बाह्य निस्पृहता अवलंबिली ॥
संसारउपाधि त्यागिली ॥ या नांव साधक ॥ ३४ ॥
कामापासूनि सुटला ॥ क्रोधापासूनि पळाला ॥
मद् मत्सर सांडिला ॥ एकीकडे ॥ ३५ ॥
कुळाभिमानासि सांडिलें ॥ लोकलाजेसि लाजविलें ॥
परमार्थासि माजविलें ॥ विवेकबळें ॥ ३६ ॥
अविद्येपासूनि फटकला ॥ प्रपंचापासूनि निसटला ॥
लोभाचे हातींचा गेला ॥ अकस्मात ॥ ३७ ॥
थोरपणासि पाडिलें ॥ वैभवासि लिथाडिलें ॥
महत्वासि झिंजाडिलें ॥ विरक्तिबळें ॥ ३८ ॥
भेदाचा मडगा मोडिला ॥ अहंकार झोडूनि पाडिला ॥
पायीं धरूनि आपटिला ॥ संदेहशत्रू ॥ ३९ ॥
विकल्पाचा केला वधू ॥ थापें मारिला भवसिंधू ॥
सकळ भूतांचा विरोधू ॥ तोडूनि टाकिला ॥ ४० ॥
भवभयासि भडकाविलें ॥ काळाचें टांगें मोडिलें ॥
मस्तक हाणोनि पाडिलें ॥ जन्ममृत्यूंचें ॥ ४१ ॥
देह संबंधावरी लोटला ॥ संकल्पावरी उठावला ॥
कल्पनेचा घात केला ॥ अकस्मात ॥ ४२ ॥
आपधाकासि ताडिलें ॥ लिंगदेहासि विभांडिलें ॥
पाषांडासि पछाडिलें ॥ विवेकबळें ॥ ४३ ॥

गर्वावरी गर्व केला ॥ स्वार्थ अनर्थी घातला ॥
अनर्थ तोही निर्दाळिला ॥ नीतिन्यायें ॥ ४४ ॥
मोहासि मध्येंचि तोडिलें ॥ दुःखासि दुखडचि केलें ॥
शोकासि खंडूनि सांडिलें ॥ एकीकडे ॥ ४५ ॥
द्वेष केला देशधडी ॥ अभावाची चेपिली नरडी ॥
धाकें उदर तडाडी ॥ कुतर्काचें ॥ ४६ ॥
ज्ञानें विवेक माजला ॥ तेणें निश्चयो बळावला ॥
अवगुणांचा संहार केला ॥ वैराग्यबळें ॥ ४७ ॥
अधर्मास स्वधर्में टाकिलें ॥ कुकर्मास सत्कर्में झुगारिलें ॥
लोटूनि वाटा लाविलें ॥ विचारें अविचारासी ॥ ४८ ॥
तिरस्कार तो चिरडिला ॥ द्वेष खिरडून सांडिला ॥
विषाद अविषादें घातला ॥ पायांतळीं ॥ ४९ ॥
कोपावरी घालणें घातलें ॥ कापट्य अंतरीं कुटिलें ॥
सख्य आपुलें मानिलें ॥ विश्वजनीं ॥ ५० ॥
प्रवृत्तीचा केला त्याग ॥ सुहृदांचा सोडिला संग ॥
निवृत्तिपंथें ज्ञानयोग ॥ साधिता जाहला ॥ ५१ ॥
विषय मैंदासि सिंतरिलें ॥ कुविद्येसि वेढाविलें ॥
आपणासि सोडविलें ॥ आप्त तस्करापासूनी ॥ ५२ ॥
पराधीनतेवरी कोपला ॥ ममतेवरी संतापला ॥
दुराशेचा त्याग केला ॥ एकाएकीं ॥ ५३ ॥
स्वरूपीं घातलें मना ॥ यातनेसि केली यातना ॥
साधन आणि प्रयत्ना ॥ प्रतिष्ठिलें ॥ ५४ ॥
अभ्यासाचा संगु धरिला ॥ साक्षेपासरिसा निघाला ॥
प्रयत्न सांगातीं घेतला ॥ साधनपंथें ॥ ५५ ॥
सावध दक्ष तो साधक ॥ पाहे नित्यानित्यविवेक ॥
संग त्यागूनि एक ॥ सत्संग धरी ॥ ५६ ॥

बळेंचि सारिला संसार ॥ विवेकें टाकिला जोजार ॥
शुद्धाचारें अनाचार ॥ भ्रष्टविला ॥ ५७ ॥
विसरास विसरला ॥ आळसाचा आळस केला ॥
सावध नाहीं दुश्चित झाला ॥ दुश्चितपणासी ॥ ५८ ॥
आतां असो हें बोलणें ॥ अवगुण सांडी निरूपणें ॥
तो साधक ऐसा येणें ॥ प्रमाणें बुझावा ॥ ५९ ॥
येथें संशयो उठिला ॥ निस्पृह तोचि साधक जाहला ॥
त्याग न घडे संसारिकाला ॥ तरी तो साधक नव्हे कीं ॥ ६० ॥

जाणपण.

माणसांच्या योग्यतेंत जें अंतर दिसतें, तें त्यांच्या जाणपणाच्या प्रमाणानें असतें, हा सिद्धांत प्रदर्शित करण्याकरितां ही रचना समर्थांनीं केली आहे, आणखी जाणपण ह्मणजे काय तें सांगितलें आहे.

पृथ्वीमध्यें लोक सकळ ॥ एक संपन्न एक दुर्बळ ॥
एक निर्मळ एक ओंगळ ॥ काय निमित्तें ॥ १ ॥
कित्येक राजे नांदती ॥ कित्येक दरिद्र भोगिती ॥
कित्येकांची उत्तम स्थिती ॥ कित्येक अधमाधम ॥ २ ॥
ऐसें काय निमित्त झालें ॥ हें मज पाहिजे निरूपिलें ॥
याचें उत्तर ऐकिलें ॥ पाहिजे श्रोतीं ॥ ३ ॥
हे सकळ गुणापाशीं गती ॥ सगुण भाग्यश्री भोगिती ॥
अवगुणास दरिद्रप्राप्ती ॥ यदर्थीं संदेह नाहीं ॥ ४ ॥
जो जेथें उपजला ॥ तो तेथें व्यवसायीं उमजला ॥
तयास लोक ह्मणती भला ॥ कार्यकर्ता ॥ ५ ॥
जाणता तो कार्य करी ॥ नेणता कांहींच न करी ॥
जाणता तो पोट भरी ॥ नेणता भीक मागे ॥ ६ ॥

हें तों प्रगटचि असे ॥ जनीं पाहतां प्रत्यक्ष दिसे ॥
विद्येविण करंटा वसे ॥ विद्वान तो भाग्यवंत ॥ ७ ॥
आपुली विद्या न शिकसी ॥ तरी काय भीक मागसी ॥
जेथें तेथें बुद्धि ऐसी ॥ वडिलें सांगती ॥ ८ ॥
वडील आहे करंटा ॥ आणि समर्थ होय धाकुटा ॥
कां जो विद्येनें मोठा ॥ ह्मणोनियां ॥ ९ ॥
विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं ॥ विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं ॥
कुशलता नाहीं व्याप नाहीं ॥ ह्मणोन प्राणि करंटा ॥ १० ॥
इतुकेंही जेथें वसे ॥ तेथें वैभवास उणें नसे ॥
वैभव सोडितां आपैसें ॥ पाठीं लागे ॥ ११ ॥
वडील समर्थ धाकुटा भिकारी ॥ ऐका याची कैसी परी ॥
वडिलांऐसा व्याप न करी ॥ ह्मणोनियां ॥ १२ ॥
जैसी विद्या तैसी हांव ॥ जैसा व्याप तैसें वैभव ॥
तोलासारिखा हावभाव ॥ लोक करिती ॥ १३ ॥
विद्या नसे वैभव नसे ॥ तेथें निर्मळ कैंचा असे ॥
करंटपणें ओखटा दिसे ॥ ओंगळ आणि विकारी ॥ १४ ॥
पशु पक्षी गुणवंत ॥ त्यांस ग्रहण करिती समर्थ ॥
गुण नसतां जिणें व्यर्थ ॥ प्राणिमात्रांचें ॥ १५ ॥
गुण नाहीं गौरव नाहीं ॥ सामर्थ्य नाहीं महत्व नाहीं ॥
कुशलता नाहीं तर्क नाहीं ॥ प्राणिमात्रांसी ॥ १६ ॥
याकारणें उत्तम गुण ॥ तेंचि भाग्याचें लक्षण ॥
लक्षणेंविण अवलक्षण ॥ सहजचि झालें ॥ १७ ॥
जनांमध्यें तो जाणता ॥ त्यास आहे मान्यता ॥
कोणी एक विद्या असतां ॥ महत्व पावे ॥ १८ ॥
प्रपंच अथवा परमार्थ ॥ जाणता तोचि समर्थ ॥
नेणता जाणिजे व्यर्थ ॥ निष्कारण ॥ १९ ॥

नेणतां विंचू सर्प डसे ॥ नेणतां जीवघात असे ॥
नेणतां कार्य नासे ॥ कांहींएक ॥ २० ॥
नेणतां प्राणी सिंतरे ॥ नेणतपणें तऱ्हे भरे ॥
नेणतपणें ठके विसरे ॥ पदार्थ कांहीं ॥ २१ ॥
नेणतां वैरी जिंकिती ॥ नेणतां अपायीं पडती ॥
नेणतां संहारिती ॥ घडती जीवनाश ॥ २२ ॥
आपुलें स्वहित न कळे जनां ॥ तेणें भोगिती यातना ॥
ज्ञान नेणतां अज्ञाना ॥ अधोगती ॥ २३ ॥
माया ब्रह्म जीव शिव ॥ सारासार भावाभाव ॥
जाणिल्यासाठीं होतें नांव ॥ जन्ममरण ॥ २४ ॥
कोण कर्ता निश्चयेंसी ॥ बंध मोक्ष तो कोणासी ॥
ऐसें जाणतां प्राणियासी ॥ सुटका घडे ॥ २५ ॥
जाणिजे देव निर्गुण ॥ जाणिजे मी तो कोण ॥
जाणिजे अनन्य लक्षण ॥ ह्मणिजे मुक्त ॥ २६ ॥
जितुकें जाणोन सांडिलें ॥ तितुकें दृश्य ओलांडिलें ॥
जाणत्यास जाणतां तुटलें ॥ मूळ मीपणाचें ॥ २७ ॥
न जाणतां कोटिवरी ॥ साधनें केलीं परोपरी ॥
तरी मोक्षास अधिकारी ॥ होणार नाहीं ॥ २८ ॥
माया ब्रह्म ओळखावें ॥ आपणास आपण जाणावें ॥
इतुक्यासाठीं स्वभावें ॥ चुके जन्म ॥ २९ ॥
जाणतां समर्थाचें अंतर ॥ प्रसंगें वर्ते तदनुसार ॥
भाग्य वैभव अपार ॥ तेणेंचि पावे ॥ ३० ॥
ह्मणोन जाणणें नव्हे सामान्य ॥ जाणतां होइजे सर्वमान्य ॥
कांहींच नेणे तो अमान्य ॥ सर्वत्र करिती ॥ ३१ ॥
पदार्थ देखोन भूत भावी ॥ नेणतां झडपोन प्राण ठेवी ॥
मिथ्या आहे उठाठेवी ॥ जाणते जाणती ॥ ३२ ॥

जाणत्यास कळे वर्म ॥ नेणत्याचें खोटें कर्म ॥
सकळ कांहीं धर्माधर्म ॥ जाणतया कळे ॥ ३३ ॥
नेणत्यास यमयातना ॥ जाणत्यास कांहींच लागेना ॥
सकळ जाणोनि विवंचना ॥ करी तो मुक्त ॥ ३४ ॥
नेणतां कांहीं राजकारण ॥ अपमान करून घेती प्राण ॥
नेणतां कठिण वर्तमान ॥ समस्तांस होय ॥ ३५ ॥
ह्मणोनियां नेणणें खोटें ॥ नेणते प्राणी ते करंटे ॥
जाणतां विवरतां तुटे ॥ जन्ममरण ॥ ३६ ॥
ह्मणोन अलक्ष करूं नये ॥ जाणणें हाचि उपाय ॥
जाणतां सांपडे सोय ॥ परलोकाची ॥ ३७ ॥
जाणणें सकळांस प्रमाण ॥ मूर्खास वाटे अप्रमाण ॥
परंतु अलिप्तपणाची खूण ॥ जाणत्यां कळे ॥ ३८ ॥
एक जाणणें करून परतें ॥ कोण सोडील प्राणियातें ॥
कोणी एक कार्य जें तें ॥ जाणिल्याविण न कळे ॥ ३९ ॥
जाणणें ह्मणिजे स्मरण ॥ नेणणें ह्मणिजे विस्मरण ॥
दोहींमध्यें कोण प्रमाण ॥ शाहणे जाणती ॥ ४० ॥
जाणते लोक शाहाणे ॥ नेणते वेडे दैन्यवाणे ॥
विज्ञान तेंही जाणतपणें ॥ कळों आलें ॥ ४१ ॥
जेथें जाणतपण खुंटलें ॥ तेथें बोलणेंही तुटलें ॥
हेतुरहित जाहलें ॥ समाधान ॥ ४२ ॥
श्रोते ह्मणती हें प्रमाण ॥ झालें परम समाधान ॥
परी पिंडब्रह्मांड ऐक्यलक्षण ॥ आह्मां निरूपावें ॥ ४३ ॥
ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे ॥ बहुत बोलती ऐसें ॥
परंतु याचा प्रत्यय विलसे ॥ ऐसें केलें पाहिजे ॥ ४४ ॥

राजकारण.

हा विषय सर्व देशांस व्यापून आहे. ह्यांतील तत्वें बहुधा एकच आहेत.

कर्म केलेंचि करावें ॥ ध्यान धरिलेंचि धरावें ॥
विवरलेंचि विवरावें ॥ पुनः निरूपण ॥ १ ॥
तैसें आह्मांस घडलें ॥ बोलिलेंचि बोलणें पडिलें ॥
कां जें विघडलेंचि घडलें ॥ पाहिजे समाधान ॥ २ ॥
अनन्य राहे समुदाव ॥ इतर जनांस उपजे भाव ॥
ऐसा आहे अभिप्राव ॥ उपायाचा ॥ ३ ॥
एक हरिकथानिरूपण ॥ दुसरें तें राजकारण ॥
तिसरें तें सावधपण ॥ सर्व विषयीं ॥ ४ ॥
चौथा अत्यंत साक्षेप ॥ फेडावे नाना आक्षेप ॥
अन्याय थोर अथवा अल्प ॥ क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥
जाणावें पराचें अंतर ॥ उदासीनता निरंतर ॥
नीतिन्यायास अंतर ॥ पडोंचि न द्यावें ॥ ६ ॥
संकेतें लोक वेधावा ॥ एकून एक बोधावा ॥
प्रपंचही सांवरावा ॥ यथायोग्य ॥ ७ ॥
प्रसंग समयो ओळखावा ॥ धीर बहुत असावा ॥
संबंध पडों न द्यावा ॥ अतिपरिचयाचा ॥ ८ ॥
उपाधीस विस्तारावें ॥ उपाधींत न सांपडावें ॥
नीचत्व पहिलेंच घ्यावें ॥ आणि मूर्खपण ॥ ९ ॥
दोष देखोन झांकावे ॥ अवगुण अखंड न बोलावे ॥
दुर्जन सांपडोन सोडावे ॥ परोपकार करूनी ॥ १० ॥
तऱ्हे भरोंच नये ॥ सुचावे नाना उपाय ॥
नव्हे तेंचि करावें कार्य ॥ दीर्घप्रयत्नें ॥ ११ ॥
फड नासोंच न द्यावा ॥ पडिला प्रसंग सांवरावा ॥
अतिवाद न करावा ॥ कोणीएकाशीं ॥ १२ ॥

दुसऱ्याचें अभीष्ट जाणावें ॥ बहुतांचें बहुत सोसावें ॥
न सोसे तरी जावें ॥ दिगंतरासी ॥ १३ ॥
दुःख दुसऱ्याचें जाणावें ॥ ऐकोन तरी वांटोन घ्यावें ॥
बरें वाईट सोसावें ॥ समुदायाचें ॥ १४ ॥
अपार असावें पाठांतर ॥ सन्निधचि असावा विचार ॥
सदा सर्वदा तत्पर ॥ परोपकारासी ॥ १५ ॥
शांति धरून धरवावी ॥ तऱ्हे सांडून सांडवावी ॥
क्रिया करून करवावी ॥ बहुतांकरवीं ॥ १६ ॥
करणें असेल उपाय ॥ तरी बोलोन दाखवूं नये ॥
परस्परेंचि प्रत्ययें ॥ प्रचीतीस आणावा ॥ १७ ॥
जो बहुतांचें सोसीना ॥ त्यास बहुत लोक मिळेना ॥
बहुत सोसितां उरेना ॥ महत्त्व आपुलें ॥ १८ ॥
राजकारण बहुत करावें ॥ परंतु तें कळोंच न द्यावें ॥
परपीडेवरी नसावें ॥ अंतःकरण ॥ १९ ॥
लोक पारखून सोडावे ॥ राजकारणें अभिमान झाडावे ॥
पुनः मेळऊनि घ्यावे ॥ दुरिल्यादुरें ॥ २० ॥
हिरवटासी दूरी धरावें ॥ कचरटासी न बोलावें ॥
संबंध पडतां सोडून जावें ॥ एकीकडे ॥ २१ ॥
ऐसें असे राजकारण ॥ सांगतां तें असाधारण ॥
सुचित्त असतां अंतःकरण ॥ राजकारण जाणे ॥ २२ ॥
वृक्षारूढास उचलावें ॥ युद्धकर्त्यास ढकलून द्यावें ॥
कारभाराचें सांगावें ॥ अंग कैसें ह्मणोनी ॥ २३ ॥
पाहतां तरी सांपडेना ॥ कीर्ति करूं तरी राहेना ॥
आलें वैभव अभिलाषीना ॥ कांहीं केल्या ॥ २४ ॥
एकाची पाठी राखणें ॥ एकास देखों न शकणें ॥
ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें ॥ चातुर्याचीं ॥ २५ ॥

न्यायें बोलतांही मानेना ॥ हित तेंचि नये मना ॥
तेथें कांहींच चालेना ॥ त्यागेंविण ॥ २६ ॥
श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें ॥ ह्मणोनि बोलिलेंचि बोलिलें ॥
न्यून पूर्ण क्षमा केलें ॥ पाहिजे श्रोतीं ॥ २७ ॥

यत्नशिक्षेचीं लक्षणें.

जनांत कसें वागावें आणि स्वहित साधण्यास कोणते प्रयत्न करावे हें ह्यांत सांगितलें आहे. हा बोध सर्व माणसांस घेण्यासारखा आहे.

दुर्बळ नाचारी वोडगस्त ॥ आळशी खादाड ऋणग्रस्त ॥
मूर्खपणें अवघें व्यस्त ॥ कांहींच नाहीं ॥ १ ॥
खाया नाहीं जेवाया नाहीं ॥ ल्याया नाहीं नेसाया नाहीं ॥
अंथराया नाहीं पांघराया नाहीं ॥ खोपट नाहीं अभागी ॥ २ ॥
सोयरें नाहीं धायरें नाहीं ॥ इष्ट नाहीं मित्र नाहीं ॥
पहाता कोठें ओळख नाहीं ॥ आश्रयेंवीण परदेशी ॥ ३ ॥
तेणें कैसें करावें ॥ काय जिवेंसी धरावें ॥
वांचावें कीं मरावें ॥ कोण्या प्रकारें ॥ ४ ॥
ऐसें कोणीं एकें पुशिलें ॥ कोणीं एकें उत्तर दिधलें ॥
श्रोतीं सावध ऐकिलें ॥ पाहिजे आतां ॥ ५ ॥
लहान थोर काम कांहीं ॥ केल्यावेगळें होत नाहीं ॥
करंट्या सावध पाहीं ॥ सदैव होसी ॥ ६ ॥
अंतरीं नाहीं सावधानता ॥ यत्न ठाकेना पुरता ॥
सुखसंतोषाची वार्ता ॥ तेथें कैंची ॥ ७ ॥
ह्मणोनी आळस सोडावा ॥ यत्नें साक्षेप जोडावा ॥
दुश्चित्तपणाचा मोडावा ॥ थारा बळें ॥ ८ ॥

प्रातःकाळीं उठत जावें ॥ प्रातःस्मरण करावें ॥
नित्यनेमें स्मरावें ॥ पाठांतर ॥ ९ ॥
मागील उजळणी पुढें पाठ ॥ नेम धरावा निकट ॥
बाष्कळपणाची वटवट ॥ करूंचि नये ॥ १० ॥
दिशेकडे दूरि जावें ॥ शुचिस्मंत होऊन यावें ॥
येतां कांहीं तरी आणावें ॥ रितें खोटें ॥ ११ ॥
धूतवस्त्रें घालावीं पिळून ॥ करावें चरणक्षालन ॥
देवदर्शन देवतार्चन ॥ यथासांग ॥ १२ ॥
कांहीं फळाहार घ्यावा ॥ पुढें व्यवसाय करावा ॥
लोक आपला परावा ॥ ह्मणत जावा ॥ १३ ॥
सुंदर अक्षर ल्याहावें ॥ स्पष्ट नेमस्त वाचावें ॥
विवर विवरोनि जाणावें ॥ अर्थांतर ॥ १४ ॥
नेमस्त नेटकें पुसावें ॥ विशद करून सांगावें ॥
प्रत्ययेंवीण बोलावें ॥ तेंचि पाप ॥ १५ ॥
सावधानता असावी ॥ नीतिमर्यादा राखावी ॥
जनास मानेल ते करावी ॥ क्रिया शुद्ध ॥ १६ ॥
आलियाचें समाधान ॥ हरिकथानिरूपण ॥
सर्वदा प्रसंग पाहोन ॥ वर्तत जावें ॥ १७ ॥
टाळ धाटी मुद्रा शुद्ध ॥ अर्थ प्रमेय अन्वय शुद्ध ॥
गद्य पद्य दृष्टांत शुद्ध ॥ अन्वयाचे ॥ १८ ॥
गाणें वाजवणें नाचणें ॥ हस्तन्याय दाखवणें ॥
सभारंजकें वचनें ॥ आडकथा छंदबंद ॥ १९ ॥
बहुतांचें समाधान राखावें ॥ बहुतांस मानेल तें बोलावें ॥
विलग पडोंचि न द्यावें ॥ कथेमध्यें ॥ २० ॥
उदंडबाजी आणूं नये ॥ लोकांचें उकलावें हृदय ॥
तरी मग स्वभावेंचि होय ॥ नामघोष ॥ २१ ॥

भक्ति ज्ञान वैराग्य योग ॥ नाना साधनांचे प्रयोग ॥
जेणें तुटे भवरोग ॥ श्रवणमात्रें ॥ २२ ॥
जैसें बोलणें बोलावें ॥ तैसेंचि चालणें चालावें ॥
तरी महंतलीला स्वभावें ॥ अंगीं बाणे ॥ २३ ॥
युक्तिविण साजिरा योग ॥ तो दुराशेचा रोग ॥
संगतीच्या मनुष्यांचा भोग ॥ उभा राहिला ॥ २४ ॥
ऐसें न करावें सर्वथा ॥ जनास पाववूं नये व्यथा ॥
हृदयीं चिंतावें समर्था ॥ रघुनाथजीसी ॥ २५ ॥
उदासवृत्तीस मानवे जन ॥ विशेषें करावें निरूपण ॥
रामकथा ब्रह्मांड भेदून ॥ पैलाड न्यावी ॥ २६ ॥
सांग महंतीं संगीत गाणें ॥ तेथें वैभवास काय उणें ॥
नभामाजी तारागणें ॥ तैसे लोक ॥ २७ ॥
अक्कलबंद नाहीं जेथें ॥ अवघेंचि विस्कळित होतें तेथें ॥
एके अकलेवीण तें ॥ काय आहे ॥ २८ ॥
घालून अकलेचा पवाड ॥ व्हावें ब्रह्मांडाहून वाड ॥
तेथें कैचें आणिलें द्वाड ॥ करंटेपण ॥ २९ ॥
येथें आशंका फिटली ॥ बुद्धि यत्नें प्रवेशली ॥
कांहीं एक आशा वाढली ॥ अंतर्यामीं ॥ ३० ॥

उत्तमपुरुषलक्षणें.

उत्तम मनुष्य होण्यास जे गुण लागतात, त्यांतल्या मुख्य मुख्यांचें कथन ह्यांत आहे. त्यांत प्रसंगोपात्त मनुष्यस्वभावाचेंही वर्णन आहे.

आपण यथेष्ट जेवणें ॥ उरलें अन्न तें वांटणें ॥
परंतु वायां दवडणें ॥ हा धर्म नव्हे ॥ १ ॥
तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें ॥ तेंचि ज्ञान जनास सांगावें ॥
तरतेनें बुडो न द्यावें ॥ बुडतयासी ॥ २ ॥

उत्तम गुण स्वयें घ्यावे ॥ ते बहुतांस सांगावे ॥
वर्तल्यावीण बोलावे ॥ ते शब्द मिथ्या ॥ ३ ॥
स्नान संध्या देवतार्चन ॥ एकाग्र करावें जप ध्यान ॥
हरिकथानिरूपण ॥ केलें पाहिजे ॥ ४ ॥
शरीर परोपकारीं लावावें ॥ बहुतांच्या कार्यास यावें ॥
उणें पडोंचि न द्यावें ॥ कोणाएकाचें ॥ ५ ॥
अडलें जाकळलेंसे जाणावें ॥ यथाशक्ति कामास यावें ॥
मृदु वचनें बोलत जावें ॥ प्राणिमात्राशीं ॥ ६ ॥
दुसऱ्याचे दुःखें दुःखी व्हावें ॥ परसंतोषीं सुखी व्हावें ॥
प्राणिमात्रास मेळवून घ्यावें ॥ बऱ्या शब्दें ॥ ७ ॥
बहुतांचे अन्याय क्षमावे ॥ बहुतांचे कार्यभाग करावे ॥
आपल्यापरीच व्हावे ॥ पारिखे जन ॥ ८ ॥
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें ॥ तदनुसारचि वर्तावें ॥
लोकांस परीक्षीत जावें ॥ नाना प्रकारें ॥ ९ ॥
नेमकेंचि बोलावें ॥ तात्काळचि प्रतिवचन द्यावें ॥
कदापि रागासी न यावें ॥ क्षमारूपें ॥ १० ॥
आळस अवघाच दवडावा ॥ यत्न उदंडचि करावा ॥
द्वेष मत्सर न करावा ॥ कोणीएकाचा ॥ ११ ॥
उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा ॥ शब्द निवडून बोलावा ॥
सावधपणें करीत जावा ॥ संसार आपुला ॥ १२ ॥
मरणाचें स्मरण असावें ॥ हरिभक्तीसीं सादर व्हावें ॥
मरोन कीर्तीस उरवावें ॥ येणें प्रकारें ॥ १३ ॥
नेमकपणें वर्तों लागला ॥ तो बहुतांस कळों आला ॥
सर्व आर्जवी तयाला ॥ काय उणें ॥ १४ ॥
ऐसा उत्तम गुणीं विशेष ॥ तयास ह्मणावें पुरुष ॥
जयाच्या भजनें जगदीश ॥ तृप्त होय ॥ १५ ॥

उद्दंड धिक्कारून बोलती ॥ तरी चळों न द्यावी शांती ॥
दुर्जनासी मिळोन जाती ॥ धन्य ते साधु ॥ १६ ॥
उत्तम गुणीं शृंगारला ॥ ज्ञान वैराग्यें शोभला ॥
तोचि एक जाणावा भला ॥ भूमंडळीं ॥ १७ ॥
स्वयें आपण कष्टावें ॥ बहुतांचें सोशीत जावें ॥
झिजोन कीर्तीसी उरवावें ॥ नाना प्रकारें ॥ १८ ॥
कीर्ति पाहतां सुख नाहीं ॥ सुख पाहतां कीर्ति नाहीं ॥
विचारेंवीण कोठेंचि नाहीं ॥ समाधान ॥ १९ ॥
परांतरास न लावावा ढका ॥ कदापि पडों न द्यावा चुका ॥
क्षमाशीळ तयाच्या तुका ॥ हानीच नाहीं ॥ २० ॥
आपलें अथवा परावें ॥ कार्य अवघेंचि करावें ॥
प्रसंगीं कामास चुकवावें ॥ हें विहित नव्हे ॥ २१ ॥
बरें बोलतां सुख वाटतें ॥ हें तों प्रत्यक्ष कळतें ॥
आत्मवत् परावें तें ॥ मानीत जावें ॥ २२ ॥
कठिण शब्दें वाईट वाटतें ॥ हें तों प्रत्ययास येतें ॥
तरी मग कठिण बोलावें तें ॥ कायनिमित्त ॥ २३ ॥
आपणास चिमटा घेतला ॥ तेणें कासावीस झाला ॥
आपणावरून दुसऱ्याला ॥ राखीत जावें ॥ २४ ॥
जे दुसऱ्यास दुःख करी ॥ ते अपवित्र वैखरी ॥
आपणास घात करी ॥ कोणी एके प्रसंगीं ॥ २५ ॥
पेरिलें तेंचि उगवतें ॥ बोलण्यासारिखें उत्तर येतें ॥
तरी मग कर्कश बोलावें तें ॥ कायनिमित्त ॥ २६ ॥
आपुल्या पुरुषार्थवैभवें ॥ बहुतांस सुखी करावें ॥
परंतु कष्टी करावें ॥ हे राक्षसी क्रिया ॥ २७ ॥
दंभ दर्प अभिमान ॥ क्रोध आणि कठिण वचन ॥
हें अज्ञानाचें लक्षण ॥ भगवद्गीतेंत बोलिलें ॥ २८ ॥

जो उत्तम गुणें शोभला ॥ तोचि पुरुष महाभला ॥
कित्येक लोक तयाला ॥ शोधीत फिरतीं ॥ २९ ॥
क्रियेवीण शब्दज्ञान ॥ तेंचि श्वानाचें वमन ॥
भले तेथें अवलोकन ॥ कदापि न करिती ॥ ३० ॥
मनापासून भक्ति करणें ॥ उत्तम गुण अगत्य भरणें ॥
तया महापुरुषाकारणें ॥ धुंडीत येती ॥ ३१ ॥
ऐसा जो महानुभाव ॥ तेणें करावा समुदाव ॥
भक्तियोगें देवाधिदेव ॥ आपला करावा ॥ ३२ ॥
आपण अवचितें मरोन जावें ॥ मग भजन कोणें करावें ॥
या कारणें भजनास लावावे ॥ बहुत जन ॥ ३३ ॥
आमची प्रतिज्ञा ऐसी ॥ कांहीं न मागावें शिष्यांसी ॥
आपणा मागणें जगदीशासी ॥ भजत जावें ॥ ३४ ॥
याकारणें समुदाव ॥ झाला पाहिजे महोत्साव ॥
हातोपातीं देवाधिदेव ॥ वोळेसा करावा ॥ ३५ ॥
आतां समुदायाकारणें ॥ पाहिजेत दोनी लक्षणें ॥
श्रोतीं येथें सावधपणें ॥ मन घालावें ॥ ३६ ॥
जेणें बहुतांस घडे भक्ती ॥ ते हे रोकडी प्रबोधशक्ती ॥
बहुतांचें मनोगत हातीं ॥ घेतलें पाहिजे ॥ ३७ ॥
मागां बोलिले उत्तम गुण ॥ तयांस मानिती प्रमाण ॥
प्रबोधशक्तीचें लक्षण ॥ पुढें चाले ॥ ३८ ॥
बोलण्यासारिखें चालणें ॥ स्वयें करून बोलणें ॥
तयांचीं वचनें प्रमाणें ॥ मानिती जनीं ॥ ३९ ॥
जें जें जनासी मानेना ॥ तें तें जनही मानीना ॥
आपण एकला जन नाना ॥ सृष्टीमध्यें ॥ ४० ॥
ह्मणोन सांगातीं असावें ॥ मानत मानत शिकवावें ॥
हळू हळू शेवटा न्यावें ॥ विवेकानें ॥ ४१ ॥

परंतु हीं विवेकाचीं कामें ॥ विवेकी करितील नेमें ॥
इतर बापुडे भ्रमें ॥ भांडोंच लागती ॥ ४२ ॥
बहुतांशीं भांडतां एकला ॥ सेनेवांचून पुरवला ॥
याकारणें बहुतांला ॥ राजी राखावें ॥ ४३ ॥

निस्पृहाचीं लक्षणें.

ह्यांत नित्याच्या व्यवहाराविषयींचा बोध अत्यंत अनुपम आहे. अशा रीतीनें वागण्याचा यत्न केल्यानें थोरपण आपोआप यावयाचें.

ऐका निस्पृहाची शिकवण ॥ युक्ति बुद्धि शाहाणपण ॥
जेणें राहे समाधान ॥ निरंतर ॥ १ ॥
सोपा मंत्र परी नेमस्त ॥ साधें औषध परी गुणवंत ॥
साधें बोलणें सप्रचीत ॥ तसें माझें ॥ २ ॥
तात्काळचि अवगुण जाती ॥ उत्तम गुणाची होय प्राप्ती ॥
शब्दऔषध तीव्र श्रोतीं ॥ साक्षेपें सेवावें ॥ ३ ॥
निस्पृहता धरूंच नये ॥ धरिली तरी सोडूं नये ॥
सोडिली तरी हिंडूं नये ॥ ओळखीमध्यें ॥ ४ ॥
कांता दृष्टीस राखों नये ॥ गोडी मनास चाखवूं नये ॥
धारिष्ट चळतां दाखवूं नये ॥ मुख आपुलें ॥ ५ ॥
एके स्थळीं राहूं नये ॥ कानकोंडें साहूं नये ॥
द्रव्य दारा पाहों नये ॥ आळकेपणें ॥ ६ ॥
आचारभ्रष्ट होऊं नये ॥ दिल्हा द्रव्य घेऊं नये ॥
उणा शब्द येवों नये ॥ आपणावरी ॥ ७ ॥
भिक्षेविशीं लाजों नये ॥ बहुत भिक्षा घेऊं नये ॥
पुसतांही देऊं नये ॥ ओळखी आपुली ॥ ८ ॥
धड मळीण नेसों नये ॥ गोड अन्न खाऊं नये ॥
दुराग्रह करूं नये ॥ प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥

भोगीं मन असूं नये ॥ देहदुःखें त्रासूं नये ॥
पुढें आशा धरूं नये ॥ जीवित्वाची ॥ १० ॥
विरक्ति गळों देऊं नये ॥ धारिष्ट चळों देऊं नये ॥
ज्ञान मळिण होऊं नये ॥ विवेकबळें ॥ ११ ॥
करुणाकीर्तन सोडूं नये ॥ अंतरध्यान मोडूं नये ॥
प्रेमतंतू तोडूं नये ॥ सगुणमूर्तीचा ॥ १२ ॥
पोटीं चिंता असों नये ॥ कष्टें खेद मानूं नये ॥
समयीं धीर सांडूं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ १३ ॥
अपमानितां शिणों नये ॥ निखंदितां कष्टों नये ॥
धिःकारितां झुरों नये ॥ कदा काळीं ॥ १४ ॥
लोकलाज धरूं नये ॥ लाजवितां लाजों नये ॥
खिजवितां खिजों नये ॥ विरक्त पुरुषें ॥ १५ ॥
शुद्ध मार्ग सांडूं नये ॥ दुर्जनाशीं तंडों नये ॥
संबंध पडों देऊं नये ॥ चांडाळाशीं ॥ १६ ॥
तपीळपण धरूं नये ॥ भांडवितां भांडों नये ॥
उडवितां उडों नये ॥ निजस्थिति आपुली ॥ १७ ॥
हांसवितां हांसों नये ॥ बोलवितां बोलूं नये ॥
चालवितां चालों नये ॥ क्षणक्षणां ॥ १८ ॥
एक वेष धरूं नये ॥ एक साज करूं नये ॥
एके देशीं राहूं नये ॥ भ्रमण करावें ॥ १९ ॥
सलगी पडों देऊं नये ॥ प्रतिग्रह घेऊं नये ॥
सभेमध्यें बसों नये ॥ सर्वकाळ ॥ २० ॥
नेम अंगीं लावूं नये ॥ भरंवसा कोणास देऊं नये ॥
अंगीकार करूं नये ॥ नेमस्तपणाचा ॥ २१ ॥
नित्य नेम सोडूं नये ॥ अभ्यास बुडों देऊं नये ॥
परतंत्र होऊं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ २२ ॥

स्वतंत्रता मोडूं नये ॥ निरापेक्षा तोडूं नये ॥
परापेक्ष होऊं नये ॥ क्षणक्षणां ॥ २३ ॥
वैभव दृष्टीं पाहों नये ॥ उपाधिसुखें राहूं नये ॥
एकांत मोडों देऊं नये ॥ स्वरूपस्थितीचा ॥ २४ ॥
अनर्गळता करूं नये ॥ लोकनिंद्य तें धरूं नये ॥
कोठें तरी होऊं नये ॥ आसक्त कदा ॥ २५ ॥
परंपरा तोडूं नये ॥ उपासना मोडूं नये ॥
ज्ञानमार्ग सोडूं नये ॥ कदाकाळीं ॥ २६ ॥
कर्ममार्ग सांडूं नये ॥ वैराग्य मोडूं देऊं नये ॥
साधन भजन खंडूं नये ॥ कदाकाळीं ॥ २७ ॥
अतिवाद करूं नये ॥ अनीति पोटीं धरूं नये ॥
रागें भरीं भरों नये ॥ भलतीकडे ॥ २८ ॥
न मनी त्यास सांगों नये ॥ कंटाळवाणें बोलों नये ॥
बहुसाल असों नये ॥ एके स्थळीं ॥ २९ ॥
कांहीं उपाधि करूं नये ॥ केली तरी धरूं नये ॥
धरिली तरी सांपडों नये ॥ उपाधीमध्यें ॥ ३० ॥
थोरपण असों नये ॥ महत्व धरून वैसों नये ॥
कांहीं मान इच्छूं नये ॥ कोठें तरी ॥ ३१ ॥
साधेपण सोडूं नये ॥ सानेपण मोडूं नये ॥
बलात्कारें जडूं नये ॥ अभिमान अंगीं ॥ ३२ ॥
अधिकारेंवीण सांगों नये ॥ दाटून उपदेश देऊं नये ॥
कानकोंडा करूं नये ॥ परमार्थ आपुला ॥ ३३ ॥
कठिण वैराग्य सोडूं नये ॥ कठिण अभ्यास मोडूं नये ॥
कठिणता धरूं नये ॥ कोणी एक विषयीं ॥ ३४ ॥
कठिण शब्द बोलों नये ॥ कठिण आज्ञा करूं नये ॥
कठिणता धरूं नये ॥ कांहीं केल्या ॥ ३५ ॥

आपण आसक्त होऊं नये ॥ केल्यावीण सांगों नये ॥
बहुसाल मागों नये ॥ शिष्यवर्गासी ॥ ३६ ॥
उद्धट शब्द बोलों नये ॥ इंद्रियस्मरण करूं नये ॥
शाक्तमार्गे भरों नये ॥ मुक्तपणें भरीं ॥ ३७ ॥
नीचकृतीं लाजों नये ॥ वैभव होतां माजों नये ॥
क्रोधें भरीं भरों नये ॥ जाणपणें ॥ ३८ ॥
थोरपणें चुकों नये ॥ न्याय नीति सांडूं नये ॥
अप्रमाण वर्तों नये ॥ कांहीं केल्या ॥ ३९ ॥
कळल्यावीण बोलों नये ॥ अनुमानें निश्चय करूं नये ॥
सांगतां दुःख धरूं नये ॥ मूर्खपणें ॥ ४० ॥
सावधपण सोडूं नये ॥ व्यापकपण सांडूं नये ॥
कदा सुख मानूं नये ॥ निसुगपणाचें ॥ ४१ ॥
विकल्प पोटीं धरूं नये ॥ स्वार्थें आज्ञा करूं नये ॥
केली तरी टाकूं नये ॥ आपणा पुढें ॥ ४२ ॥
प्रसंगेंवीण बोलों नये ॥ अन्वयेंवीण गाऊं नये ॥
विचारेंवीण जाऊं नये ॥ अविचारपंथें ॥ ४३ ॥
परोपकार सांडूं नये ॥ परपीडा करूं नये ॥
विकल्प पडों देऊं नये ॥ कोणी एकासी ॥ ४४ ॥
नेणतपण सांडूं नये ॥ महंतपणा धरूं नये ॥
द्रव्यासाठीं हिंडों नये ॥ कीर्तन करीत ॥ ४५ ॥
संशयात्मक बोलों नये ॥ बहुत निश्चय करूं नये ॥
निर्वाहेंवीण धरूं नये ॥ ग्रंथचि हातीं ॥ ४६ ॥
जाणपणें पुसों नये ॥ अहंभाव दिसों नये ॥
सांगेन ऐसें ह्मणों नये ॥ कोणी एकासी ॥ ४७ ॥
ज्ञानगर्व धरूं नये ॥ सहसा छळणा करूं नये ॥
कोठें वाद घालूं नये ॥ कोणी एकासी ॥ ४८ ॥

स्वार्थबुद्धि जडों नये ॥ कारभारीं पडों नये ॥
कार्यकर्ते होऊं नये ॥ राजद्वारीं ॥ ४९ ॥
कोणास भार घालूं नये ॥ जडभिक्षा मागों नये ॥
भिक्षेसाठीं सांगूं नये ॥ परंपरा आपुली ॥ ५० ॥
सोयरिकींत पडों नये ॥ मध्यवर्ती घडों नये ॥
प्रपंचाची जडों नये ॥ उपाधि अंगीं ॥ ५१ ॥
प्रपंचमहस्तीं जाऊं नये ॥ बाष्कळ अन्न खाऊं नये ॥
पाहुण्यासारिखें घेऊं नये ॥ आमंत्रण कदा ॥ ५२ ॥
श्राद्ध पक्ष सटी सामासें ॥ शांति फळशोभन बारसें ॥
भोग राहणें बहुवसें ॥ नवस व्रतें उद्यापनें ॥ ५३ ॥
तेथें निस्पृहें जाऊं नये ॥ त्यांचें अन्न खाऊं नये ॥
केविलवाणें करूं नये ॥ आपणासी ॥ ५४ ॥
लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये ॥ पोटासाठीं गाऊं नये ॥
मोलें कीर्तन करूं नये ॥ कोठें तरी ॥ ५५ ॥
आपुली भिक्षा सोडूं नये ॥ वारीअन्न खाऊं नये ॥
निस्पृहासी घडों नये ॥ मोलें यात्रा ॥ ५६ ॥
मोलें सुकृत करूं नये ॥ मोलें पुजारी होऊं नये ॥
दिला तरी घेऊं नये ॥ इनाम निस्पृहें ॥ ५७ ॥
कोठें मठ करूं नये ॥ केला तरी तो धरूं नये ॥
मठपति होऊन बैसों नये ॥ निस्पृहपुरुषें ॥ ५८ ॥
निस्पृहें अवघेंचि करावें ॥ परी आपण तेथें न सांपडावें ॥
परस्परें उभारावें ॥ भक्तिमार्गासी ॥ ५९ ॥
प्रयत्नेंवीण राहों नये ॥ आळस दृष्टीस आणूं नये ॥
देह असतां पाहों नये ॥ वियोग उपासनेचा ॥ ६० ॥
उपाधीमध्यें पडों नये ॥ उपाधी अंगीं जडों नये ॥
भजनमार्ग मोडूं नये ॥ निःसंगपणें ॥ ६१ ॥

बहु उपाधी धरूं नये ॥ उपाधिविण कामा नये ॥
सगुण भक्ति सोडूं नये ॥ विभक्ति खोटी ॥ ६२ ॥
बहुसाल धांवों नये ॥ बहुसाल राहों नये ॥
बहु कष्ट करूं नये ॥ असुदें खोटें ॥ ६३ ॥
बहुसाल बोलूं नये ॥ अबोलणें कामा नये ॥
बहु अन्न जेऊं नये ॥ उपवास खोटा ॥ ६४ ॥
बहुसाल निजों नये ॥ बहुत निद्रा मोडों नये ॥
बहु नेम धरूं नये ॥ बाष्कळ खोटें ॥ ६५ ॥
बहु जनीं असों नये ॥ बहु अरण्य सेवूं नये ॥
बहु देह पाळूं नये ॥ आत्महत्या खोटी ॥ ६६ ॥
बहु संग धरूं नये ॥ संतसंग सोडूं नये ॥
कर्मठपण कामा नये ॥ अनाचार खोटा ॥ ६७ ॥
बहु लौकिक सांडूं नये ॥ लोकांअधीन होऊं नये ॥
बहु प्रीति कामा नये ॥ निष्ठुरता खोटी ॥ ६८ ॥
बहु संशय धरूं नये ॥ मुक्तमार्ग कामा नये ॥
बहु साधनीं पडों नये ॥ साधनेंवीण खोटें ॥ ६९ ॥
बहु विषय भोगूं नये ॥ विषयत्याग करितां नये ॥
देहलोभ धरूं नये ॥ बहु त्रास खोटा ॥ ७० ॥
वेगळा अनुभव घेऊं नये ॥ अनुभवेंवीण कामा नये ॥
आत्मस्थिति बोलों नये ॥ स्तब्धता खोटी ॥ ७१ ॥
मन उरों देऊं नये ॥ मनेंवीण कामा नये ॥
अलक्ष्य वस्तु लक्षितां नये ॥ लक्ष्येंवीण खोटें ॥ ७२ ॥
मनबुद्धिअगोचर ॥ बुद्धिवीण अंधकार ॥
जाणिवेचा पडे विसर ॥ नेणीव खोटी ॥ ७३ ॥
ज्ञातेपण धरूं नये ॥ ज्ञातेवीण कामा नये ॥
अतर्क्य वस्तु तर्कों नये ॥ तर्केवीण खोटें ॥ ७४ ॥

दृश्य स्मरण कामा नये ॥ विस्मरण पडों देऊं नये ॥
कांही चर्चा करूं नये ॥ केल्यावीण न चाले ॥ ७५ ॥
जगीं भेद कामा नये ॥ वर्णसंकर करूं नये ॥
आपला धर्म बुडवूं नये ॥ अभिमान खोटा ॥ ७६ ॥
आशाबद्ध बोलों नये ॥ विवेकेंवीण चालों नये ॥
समाधान हालों नये ॥ कांहीं केल्या ॥ ७७ ॥
अबद्ध पोथी लिहों नये ॥ पोथीवीण कामा नये ॥
अबद्ध कदा वाचूं नये ॥ वाचिल्यावीण खोटें ॥ ७८ ॥
निस्पृह वक्तृत्व सांडूं नये ॥ आशंका घेतां भांडों नये ॥
श्रोतयांचा मानूं नये ॥ वीट कदा ॥ ७९ ॥
हे शिकवण धरितां चित्तीं ॥ सकळ सुखें ओळंगती ॥
अंगीं बाणे महंती ॥ अकस्मात ॥ ८० ॥

कवित्वलक्षण.

कवित्व हा विषय मोठा व्यापक आणि गहन आहे. कवि कोणाला ह्मणावें आणि कवितेचीं उत्तम लक्षणें कोणतीं तें ह्या निबंधांत फार चांगलें सांगितलें आहे.

कवित्वशब्द सुमनमाळा ॥ अर्थपरिमळ आगळा ॥
तेणें संतषट्पदकुळा ॥ आनंद होय ॥ १ ॥
ऐसी माळा अंतःकरणीं ॥ गुंफून पूजा रामचरणीं ॥
ॐकारतंतु अखंडपणीं ॥ खंडोंचि नये ॥ २ ॥
परोपकाराकारणें ॥ कवित्व अवश्य करणें ॥
तया कवित्वाचीं लक्षणें ॥ बोलिजेती ॥ ३ ॥
जेणें घडे भगवद्भक्ति ॥ जेणें घडे विरक्ति ॥
ऐशिया कवित्वाची युक्ति ॥ आधीं वाढवावी ॥ ४ ॥
क्रियेवीण शब्दज्ञान ॥ तया न मानिती सज्जन ॥
ह्मणोन देव प्रसन्न ॥ अनुतापें करावा ॥ ५ ॥

देवाचेनि प्रसन्नपणें ॥ जें जें घडे बोलणें ॥
तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें ॥ या नांव प्रासादिक ॥ ६ ॥
धीट पाठ प्रासादिक ॥ ऐसें बोलती अनेक ॥
तरी हा त्रिविध विवेक ॥ बोलिजेल ॥ ७ ॥
धीट ह्मणिजे धीटपणें बोले ॥ जें जें आपुल्या मनास आलें ॥
बळेंचि कवित्व रचिलें ॥ त्या नांव धीट बोलिजे ॥ ८ ॥
पाठ ह्मणिजे पाठांतर ॥ बहु पाहिलें ग्रंथांतर ॥
तयासारिखें उत्तर ॥ आपणही केलें ॥ ९ ॥
शीघ्रचि कवित्व केलें ॥ दृष्टी पडिलें तें वर्णिलें ॥
भक्तीवांचून जें केलें ॥ त्या नांव धीटपाठ ॥ १० ॥
कामीक रसिक शृंगारिक ॥ वीर हास्य प्रस्ताविक ॥
कौतुक विनोद अनेक ॥ या नांव धीटपाठ ॥ ११ ॥
मन झालें कामाकार ॥ तैसेचि निघती उद्गार ॥
धीटपाठे परपर ॥ पाविजेत नाहीं ॥ १२ ॥
व्हावया उदरशांति ॥ करणें लागे नरस्तुति ॥
तेथें केली जे व्युत्पत्ति ॥ त्या नांव धीटपाठ ॥ १३ ॥
कवित्व नसावें धीटपाठ ॥ कवित्व नसावें खटपट ॥
कवित्व नसावें उद्धट ॥ पाषांडमतें ॥ १४ ॥
कवित्व नसावें वादांग ॥ कवित्व नसावें रसभंग ॥
कवित्व नसावें रंगभंग ॥ दृष्टांतहीन ॥ १५ ॥
कवित्व नसावें पाल्हाळ ॥ कवित्व नसावें बाष्कळ ॥
कवित्व नसावें कुटिल ॥ लक्षूनियां ॥ १६ ॥
हीन कवित्व नसावें ॥ बोलिलेंचि न बोलावें ॥
छंदभंग न करावें ॥ मुद्राहीन ॥ १७ ॥
व्युत्पत्तिहीन तर्कहीन ॥ कळाहीन शब्दहीन ॥
भक्तिज्ञानवैराग्यहीन ॥ कवित्व नसावें ॥ १८ ॥

भक्तिहीन जें कवित्व ॥ तेंचि जाणावें ठोंबें मत ॥
आवडीवीण वक्तृत्व ॥ कंटाळवाणें ॥ १९ ॥
भक्तीवीण जो अनुवाद ॥ तोचि जाणावा विनोद ॥
प्रीतीवीण संवाद ॥ घडे केवीं ॥ २० ॥
असो धीटपाठ तें ऐसें ॥ नाथिलें अहंतेचें पिसें ॥
आतां प्रासादिक तें कैसें ॥ सांगिजेल ॥ २१ ॥
वैभव कांता कांचन ॥ ज्यासी वाटे हें वमन ॥
अंतरीं लागलें ध्यान ॥ सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥
जयास घडीनें घडी ॥ लागे भगवंतीं आवडी ॥
चढती वाढती गोडी ॥ भगवद्भजनाची ॥ २३ ॥
जो भगवद्भजनेंवीण ॥ जाऊं नेदी एक क्षण ॥
सर्वकाळ अंतःकरण ॥ भक्तिरंगें रंगलें ॥ २४ ॥
जया अंतरीं भगवंत ॥ अचल राहिला निवांत ॥
तो स्वभावें जें बोलत ॥ तें ब्रह्मनिरूपण ॥ २५ ॥
अंतरीं बैसला गोविंद ॥ तेणें लागला भक्तिछंद ॥
भक्तीवीण अनुवाद ॥ आणीक नाहीं ॥ २६ ॥
आवडी लागली अंतरीं ॥ तैशीच वदे वैखरी ॥
भावें करुणा कीर्तन करी ॥ प्रेमभरें नाचत ॥ २७ ॥
भगवंतीं लागलें मन ॥ तेणें नाठवे देहाभिमान ॥
शंका लज्जा ते पळून ॥ दुरी ठेली ॥ २८ ॥
तो प्रेमरंगें रंगला ॥ तो भक्तिमदें मातला ॥
तेणें अहंभाव घातला ॥ पायांतळीं ॥ २९ ॥
गात नाचत निःशंक ॥ तयास कैंचे दिसती लोक ॥
दृष्टीं त्रैलोक्यनायक ॥ बसोनि ठेला ॥ ३० ॥
ऐसा भगवंतीं रंगेला ॥ आणीक कांहीं नलगे त्याला ॥
स्वइच्छा वर्णूं लागला ॥ ध्यान कीर्ति प्रताप सहज ॥ ३१ ॥

नाना ध्यानें नाना मूर्ती ॥ नाना प्रताप नाना कीर्ती ॥
तयापुढें नरस्तुती ॥ तृणतुल्य वाटे ॥ ३२ ॥
असो ऐसा भगवद्भक्त ॥ जो ये संसारीं विरक्त ॥
तयास मानिती मुक्त ॥ साधुजन ॥ ३३ ॥
त्याचे भक्तीचें कौतुक ॥ त्या नांव प्रासादिक ॥
सहज बोलतां विवेक ॥ प्रगट होय ॥ ३४ ॥
ऐका कवित्वलक्षण ॥ केलेंचि करूं निरूपण ॥
जेणें निवे अंतःकरण ॥ श्रोतयांचें ॥ ३५ ॥
कवित्व असावें निर्मळ ॥ कवित्व असावें रसाळ ॥
कवित्व असावें प्रांजळ ॥ अन्वयाचें ॥ ३६ ॥
कवित्व असावें भक्तिबळें ॥ कवित्व असावें अर्थागळें ॥
कवित्व असावें वेगळें ॥ अहंतेसी ॥ ३७ ॥
कवित्व असावें कीर्तीवाड ॥ कवित्व असावें रम्य गोड ॥
कवित्व असावें जाड ॥ प्रतापाविषयीं ॥ ३८ ॥
कवित्व असावें सोपें ॥ कवित्व असावें अल्परूपें ॥
कवित्व असावें सुरूपें ॥ चरणबद्ध ॥ ३९ ॥
मृदु मंजुळ कोमळ ॥ भव्य अद्भुत विशाळ ॥
गौल्य माधुर्य रसाळ ॥ भक्तिरसें ॥ ४० ॥
अक्षरबंध पदबंध ॥ नाना चातुर्यप्रबंध ॥
नाना कौशल्यता छंदबंध ॥ धाटी मुद्रा अनेक ॥ ४१ ॥
नाना युक्ति नाना बुद्धि ॥ नाना कळा नाना सिद्धि ॥
नाना अर्थान्वय साधी ॥ या नांव कवित्व ॥ ४२ ॥
नाना साहित्य नाना दृष्टांत ॥ नाना तर्क धातु मत ॥
नाना संमति सिद्धांत ॥ पूर्वपक्षेंसी ॥ ४३ ॥
नाना गति नाना व्युत्पत्ती ॥ नाना मति नाना स्फूर्ती ॥
नाना धारणा नाना धृती ॥ या नांव कवित्व ॥ ४४ ॥

शंका आशंका प्रत्यंतरें ॥ नाना वाक्यें शास्त्राधारें ॥
तुटे संशयो निर्धारें ॥ निर्धारितां ॥ ४५ ॥
नाना प्रसंग नाना विचार ॥ नाना योग नाना विवर ॥
नाना तत्त्वचर्चा सार ॥ या नांव कवित्व ॥ ४६ ॥
नाना साधनें पुरश्चरणें ॥ नाना तपें तीर्थाटनें ॥
नाना संदेह फेडणें ॥ या नांव कवित्व ॥ ४७ ॥
जेणें अनुताप उपजे ॥ जेणें लौकिक लाजे ॥
जेणें ज्ञान उमजे ॥ या नांव कवित्व ॥ ४८ ॥
जेणें ज्ञान हें प्रबळे ॥ जेणें वृत्ति हे मावळे ॥
जेणें भक्तिमार्ग कळे ॥ या नांव कवित्व ॥ ४९ ॥
जेणें देहबुद्धि तुटे ॥ जेणें भवसिंधु आटे ॥
जेणें भगवंत प्रगटे ॥ या नांव कवित्व ॥ ५० ॥
जेणें सद्बुद्धि लागे ॥ जेणें पाषांड भंगे ॥
जेणें विवेक जागे ॥ या नांव कवित्व ॥ ५१ ॥
जेणें सद्वस्तु भासे ॥ जेणें भास हा निरसे ॥
जेणें भिन्नत्व नासे ॥ या नांव कवित्व ॥ ५२ ॥
जेणें घडे समाधान ॥ जेणें तुटे संसारबंधन ॥
जयास मानिती सज्जन ॥ या नांव कवित्व ॥ ५३ ॥
ऐसें कवित्वलक्षण ॥ सांगतां तें असाधारण ॥
परंतु कांहीं निरूपण ॥ बुझावया केलें ॥ ५४ ॥

चातुर्यलक्षण.

प्रपंचांत अनेक प्रकारचें चातुर्य लागतें. त्यांतल्या कितीएक पर्यायांचें कथन ह्या निबंधांत आहे. त्याच्या अवलोकनानें जागृति होते.

रूप लावण्य अभिलाषितां नये ॥ सहज गुणास न चाले उपाय ॥
कांहीं तरी धरावी सोय ॥ आगंतुक गुणांची ॥ १ ॥

काळें माणूस गोरें होईना ॥ ओढाळास यत्न चालेना ॥
मुक्यास वाचा फुटेना ॥ हा सहज गुण ॥ २ ॥
आंधळें डोळस होईना ॥ बधिर तेंही ऐकेना ॥
पांगुळ पाय घेईना ॥ कांहीं केल्या ॥ ३ ॥
कुरूपतेचीं लक्षणें ॥ किती ह्मणोन सांगणें ॥
रूप लावण्य याकारणें ॥ पालटेना ॥ ४ ॥
अवगुण सोडितां जाती ॥ उत्तम गुण अभ्यासितां येती ॥
कुविद्या सांडून अभ्यासिती ॥ शाहाणे विद्या ॥ ५ ॥
मूर्खपण सांडितां जातें ॥ शाहणपण शिकतां येतें ॥
कारभार करितां उमजतें ॥ सकळ कांहीं ॥ ६ ॥
ऐसी प्रचीत येते मना ॥ तरी स्वहित कां कराना ॥
सन्मार्गें चालतां जाणा ॥ सज्जनां माने ॥ ७ ॥
मान्यता आवडे जीवीं ॥ तरी कां उपेक्षा करावी ॥
चातुर्येंवीण उंच पदवी ॥ कदापि नाहीं ॥ ८ ॥
देह नेटकें शृंगारिलें ॥ परी तें चातुर्येंवीण नासलें ॥
गुणेंवीण साजिरें केलें ॥ बाष्कळ जैसें ॥ ९ ॥
अंतर्कळा शृंगारावी ॥ नाना परी उमजवावी ॥
संपदा मेळवून भोगावी ॥ सावकाश ॥ १० ॥
यत्न करीना ना शिकेना ॥ शरीर तेंही कष्टवीना ॥
उत्तम गुण घेईना ॥ सदा कोपी ॥ ११ ॥
आपण दुसरियास करावें ॥ तेणें सर्वेंचि उसनें घ्यावें ॥
जना कष्टवितां कष्टावें ॥ लागेल बहु ॥ १२ ॥
न्यायें वर्तेल तो शाहणा ॥ अन्यायी तो दैन्यवाणा ॥
नाना चातुर्याच्या खुणा ॥ चतुर जाणे ॥ १३ ॥
जें बहुतांस मानलें ॥ तें बहुतीं मान्य केलें ॥
येर तें व्यर्थची गेलें ॥ जगनिंद्य ॥ १४ ॥

लोक आपणास ओळावे ॥ किंवा अवघेचि कोसळावे ॥
आपणासी समाधान फावे ॥ ऐसें करावें ॥ १५ ॥
समाधानें समाधान वाढे ॥ मैत्रीनें मैत्री जोडे ॥
मोडितां क्षणमात्रें मोडे ॥ बरेपण ॥ १६ ॥
अहो कांहो अरे कांरे ॥ जनीं ऐकिजेतें कींरे ॥
कळत असतांच कांरे ॥ निकामीपणें ॥ १७ ॥
चातुर्यें शृंगारे अंतर ॥ वस्त्रें शृंगारे शरीर ॥
दोहीं मध्यें कोण थोर ॥ बरें पाहा ॥ १८ ॥
बाह्यात्कारें शृंगारलें ॥ तेणें लोकांच्या हातास काय आलें ॥
चातुर्यें बहुतास रक्षिलें ॥ नाना परी ॥ १९ ॥
बरें खावें बरें जेवावें ॥ बरें ल्यावें बरें नेसावें ॥
समस्तींही बरें ह्मणावें ॥ ऐसी वासना ॥ २० ॥
तनें मनें झिजावें ॥ तेणें भलें ह्मणून घ्यावें ॥
उगेंचि कल्पितां शिणावें ॥ लागेल पुढें ॥ २१ ॥
लौकिकीं कार्यभाग आवडे ॥ तो कार्यभाग जेथें घडे ॥
लोक सहजचि ओढे ॥ कामासाठीं ॥ २२ ॥
ह्मणोन दुसऱ्यास सुखी करावें ॥ तेणें आपण सुखी व्हावें ॥
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें ॥ लागेल स्वयें ॥ २३ ॥
हें तों प्रगटचि आहे ॥ पाहिल्यावीण कामा नये ॥
समजणें हाचि उपाय ॥ सर्वत्रांसी ॥ २४ ॥
समजले आणि वर्तले ॥ तेचि भाग्यपुरुष झाले ॥
यावेगळे उरले ॥ ते करंटे पुरुष ॥ २५ ॥
जितुका व्याप तितुकें वैभव ॥ वैभवासारिखा हावभाव ॥
समजला तरी उपाव ॥ प्रगटचि आहे ॥ २६ ॥
आळसें कार्यभाग नासतो ॥ साक्षेपें होत होत होतो ॥
दिसती गोष्टी कळेना तो ॥ शाहणा कैसा ॥ २७ ॥

मैत्री करितां होतें कृत्य ॥ वैर करितां येतो मृत्य ॥
बोलिलें हें सत्य कीं असत्य ॥ ओळखावें ॥ २८ ॥
आपणास शाहणें करूं नेणे ॥ आपलें हित आपण नेणे ॥
जनीं मैत्रिकी राखों नेणे ॥ वैर करी ॥ २९ ॥
ऐसे प्रकारींचे जन ॥ त्यांस ह्मणावे अज्ञान ॥
तयांपाशीं समाधान ॥ कोण पावे ॥ ३० ॥
आपण एकाकी एकला ॥ सृष्टींत भांडत चालिला ॥
बहुतांमध्यें एकल्याला ॥ यश कैंचें ॥ ३१ ॥
बहुतांचे मुखीं उरावें ॥ बहुतांचे अंतरीं भरावें ॥
उत्तम गुणीं विवरावें ॥ प्राणिमात्रांसी ॥ ३२ ॥
शाहाणे करावे जन ॥ पतित करावे पावन ॥
सृष्टीमध्यें भगवद्भजन ॥ वाढवावें ॥ ३३ ॥

चातुर्यलक्षण.

ह्याच्या मागच्या निबंधाप्रमाणेंच ह्यांत आहे.

अस्थिमांसांचीं शरीरें ॥ त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ॥
नाना विकारीं विकारें ॥ प्रवीण होइजे ॥ १ ॥
घनवट पोचट स्वभावें ॥ विवरोन जाणिजे जीवें ॥
व्हावें न व्हावें आघवें ॥ जीव जाणे ॥ २ ॥
एकीं मागमागोन घेणें ॥ एकीं न मागतांच देणें ॥
प्रचीतीनें सूक्ष्म लक्षणें ॥ ओळखावीं ॥ ३ ॥
जीव जीवांत घालावा ॥ आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ॥
राहराहोन शोध घ्यावा ॥ परांतराचा ॥ ४ ॥
जानवें हेवडकारें झालें ॥ ढिलेपणें हेवाड आलें ॥
नेमस्तपणें शोभलें ॥ दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥

तैसेंचि हें मनासि मन ॥ विवेकें जावें मिळोन ॥
ढिलेपणें अनुमान ॥ होंत आहे ॥ ६ ॥
अनुमानें अनुमान वाढतो ॥ भिडेनें कार्यभाग नासतो ॥
याकारणें प्रत्यय तो ॥ आधीं पाहावा ॥ ७ ॥
दुसऱ्याचे जीवींचें कळेना ॥ परांतरें तें जाणवेना ॥
वश होती लोक नाना ॥ कोण्या प्रकारें ॥ ८ ॥
अकल सांडून परती ॥ लोक वशीकरणें करिती ॥
अपूर्णपणें हल्ल पडती ॥ ठायीं ठायीं ॥ ९ ॥
जगदीश आहे जगदंतरीं ॥ चेटकें करावीं कोणावरी ॥
जो कोणी विवेकें विवरी ॥ तोचि श्रेष्ठ ॥ १० ॥
श्रेष्ठ कार्य करितो श्रेष्ठ ॥ कृत्रिम करितो कनिष्ठ ॥
कर्मानुसार प्राणी नष्ट ॥ अथवा भले ॥ ११ ॥
राजे जाती राजपंथें ॥ चोर जाती चोरपंथें ॥
वेडें ठके अल्पस्वार्थें ॥ मूर्खपणें ॥ १२ ॥
मूर्खास वाटे मी शाहाणा ॥ परी तो वेडा दैन्यवाणा ॥
नाना चातुर्याच्या खुणा ॥ चतुर जाणे ॥ १३ ॥
जो जगदंतरें मिळाला ॥ तो जगदंतरचि झाला ॥
अरत्रीं परत्रीं तयाला ॥ काय उणें ॥ १४ ॥
बुद्धि देणें भगवंताचें ॥ बुद्धिविना माणुस कांचें ॥
राज्य सांडून फुकाचें ॥ भीक मागे ॥ १५ ॥
जें जें जेथें निर्माण झालें ॥ तें तें तयास मानलें ॥
अभिमान देऊन गोंविलें ॥ ठायीं ठायीं ॥ १६ ॥
अवघेचि ह्मणती आह्मी थोर ॥ अवघेचि ह्मणती आह्मी सुंदर ॥
अवघेचि ह्मणती आह्मी चतुर ॥ भूमंडळीं ॥ १७ ॥
ऐसा विचार आणितां मना ॥ कोणीच लहान ह्मणवीना ॥
जाणते आणिती अनुमाना ॥ सकळ कांहीं ॥ १८ ॥

आपुलाल्या साभिमानें ॥ लोक चालिले अनुमानें ॥
परंतु हें विवेकानें ॥ पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें ॥ सत्य अवघेंच सांडणें ॥
मूर्खपणाचीं लक्षणें ॥ तीं हीं ऐशीं ॥ २० ॥
सत्याचा जो साभिमान ॥ तो जाणावा निरभिमान ॥
न्याय अन्याय समान ॥ कदापि नव्हे ॥ २१ ॥
न्याय ह्मणिजे तो शाश्वत ॥ अन्याय ह्मणिजे तो अशाश्वत ॥
बाष्कळ आणि नेमस्त ॥ एक कैसें ॥ २२ ॥
एक उघड भाग्य भोगिती ॥ एक तस्कर पळोन जाती ॥
एकाची प्रगट महंती ॥ एकाची कानकोंडी ॥ २३ ॥
आचारविचारेंवीण ॥ जें जें करणें तो तो शीण ॥
धूर्त आणि विचक्षण ॥ तेचि शोधावे ॥ २४ ॥
उदंड बाजारी मिळाले ॥ परी ते धूर्तेंचि आकळिले ॥
धूर्तापाशीं कांहीं न चले ॥ बाजाऱ्याचें ॥ २५ ॥
धूर्तासी धूर्तचि आवडे ॥ धूर्त धूर्तांच पवाडे ॥
उगेचि हिंडती वेडे ॥ कार्येवीण ॥ २६ ॥
धूर्तासीं धूर्तपण कळलें ॥ तेणें मनासि मन मिळालें ॥
परी हें गुप्तरूपें केलें ॥ पाहिजे सर्व ॥ २७ ॥
या कारणें मुख्य मुख्य ॥ तयांशीं करावें सख्य ॥
येणेंकरितां असंख्य ॥ बाजारी मिळती ॥ २८ ॥
समर्थाचें राखतां मन ॥ तेथें येती उदंड जन ॥
जन आणि सज्जन ॥ आर्जव करिती ॥ २९ ॥
ओळखीनें ओळख साधावी ॥ बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ॥
नीतिन्यायें वाट रोधावी ॥ पाखंडाची ॥ ३० ॥
वेष धरावा बावळा ॥ अंतरीं असाव्या नाना कळा ॥
सगट लोकांचा जिव्हाळा ॥ मोडूंच नये ॥ ३१ ॥

निस्पृह आणि नित्यनूतन ॥ प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ॥
प्रगट जाणता सज्जन ॥ दुर्लभ जगीं ॥ ३२ ॥
नाना जिन्नस पाठांतरें ॥ निवती सकळांचीं अंतरें ॥
चंचळपणें तदनंतरें ॥ सकळां ठायीं ॥ ३३ ॥
एके ठायीं बैसोनि राहिला ॥ तरी मग व्यापचि बुडाला ॥
सावधपणें ज्याला त्याला ॥ भेटी द्यावी ॥ ३४ ॥
भेटभेटीं उरी राखणें ॥ हीं चातुर्याचीं लक्षणें ॥
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें ॥ समाधान पावे ॥ ३५ ॥

चातुर्यलक्षण.

ह्यांतही मागच्याच निबंधातला विषय चालला आहे. जग त्रिविध आहे, त्यांत कसें वागावें, हें ह्यांत स्पष्ट केलें आहे.

पीतापासून कृष्ण झालें ॥ भूमंडळीं विस्तारलें ॥
तेणेंवीण उमजलें ॥ हें तों घडेना ॥ १ ॥
आहे तरी स्वल्प लक्षण ॥ सर्वत्रांची सांठवण ॥
अधम आणि उत्तम गुण ॥ तेथेंचि असती ॥ २ ॥
महीसूत सरसावला ॥ सरसावून द्विधा केला ॥
उभयतां मिळोन चालिला ॥ कार्यभाग ॥ ३ ॥
श्वेताश्वेतास गांठी पडतां ॥ मध्यें कृष्ण मिश्रित होतां ॥
इहलोकसार्थकता ॥ होत असे ॥ ४ ॥
विवरतां याचा विचार ॥ मूर्ख तोचि होय चतुर ॥
सद्यःप्रचीत साक्षात्कार ॥ परलोकींचा ॥ ५ ॥
सकळांस जें मान्य ॥ तेंचि होतसे सामान्य ॥
सामान्यास अनन्य ॥ होइजेत नाहीं ॥ ६ ॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा ॥ अदृष्टींची गुप्त रेखा ॥
तत्त्वाचा अनुभव सारिखा ॥ होत नाहीं ॥ ७ ॥
चौदा विद्यांचे पवाडे ॥ सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ॥
ऐक्यता घडे कीं न घडे ॥ ऐसें पहावें ॥ ८ ॥
रेखा तितकी पुसोन जाते ॥ प्रत्यक्ष प्रत्यया येते ॥
डोळेझांकणी करावी ते ॥ कायनिमित्त ॥ ९ ॥
बहुतांचे बोलीं लागले ॥ ते प्राणी अनुमानें बुडाले ॥
मुख्य निश्चय चुकले ॥ प्रत्ययाचा ॥ १० ॥
उदंडांचें उदंड ऐकावें ॥ परी तें प्रत्ययें पाहावें ॥
खरें खोटें निवडावें ॥ अंतर्यामीं ॥ ११ ॥
कोणासि नव्हे ह्मणों नये ॥ समजावे अपाय उपाय ॥
प्रत्यय घ्यावा बहुत काय ॥ बोलोनियां ॥ १२ ॥
माणूस हेकाड आणि काचें ॥ मान्य करावें तयाचें ॥
येणें प्रकारें बहुतांचें ॥ अंतर राखावें ॥ १३ ॥
अंतरीं पीळ पेंच पळसा ॥ तोचि वाढवी बहुवसा ॥
तरी मग शाहाणा कैसा ॥ निवडूं नेणे ॥ १४ ॥
वेडे करावे शाहाणे ॥ तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ॥
उगेंच वादांग वाढवणें ॥ हें मूर्खपण ॥ १५ ॥
मिळोन जाऊन मिळवावें ॥ पडी घेऊन उलथावें ॥
कांहींच कळों न द्यावें ॥ विवेकबळें ॥ १६ ॥
दुसऱ्याचें चालीं चालावें ॥ दुसऱ्याचे बोलीं बोलावें ॥
दुसऱ्याच्या मनोगतीं जावें ॥ मिळोनियां ॥ १७ ॥
जो दुसऱ्याच्या हितावरी ॥ तो विपट कांहींच न करी ॥
मानत मानत विवरी ॥ अंतर तयाचें ॥ १८ ॥
आधीं अंतर हातीं घ्यावें ॥ मग हळू हळू उकलावें ॥
नाना उपायें न्यावें ॥ परलोकासी ॥ १९ ॥

हेकाडास हेकाड मिळाला ॥ तेथें गलबलाचि झाला ॥
कलह उठतां चातुर्याला ॥ ठाव कैंचा ॥ २० ॥
उगीच करिती बडबड ॥ परी करून दाखवणें हें अवघड ॥
परस्थळ साधणें जाड ॥ कठिण आहे ॥ २१ ॥
धके चपेटे सोसावे ॥ नीच शब्द सोशीत जावे ॥
पस्तावोन परावे ॥ आपले होती ॥ २२ ॥
प्रसंग जाणोन बोलावें ॥ जाणपण कांहींच न घ्यावें ॥
लीनता धरून जावें ॥ जेथें तेथें ॥ २३ ॥
कुग्रामें अथवा नगरें ॥ पहावीं घरांचीं घरें ॥
भिक्षामिषें लहानथोरें ॥ परीक्षुन सोडावीं ॥ २४ ॥
बहुतां कांहीं तरी सांपडे ॥ विचक्षण लोकीं मैत्री घडे ॥
उगेंच बैसतां कांहीं न घडे ॥ फिरणें विवरणें ॥ २५ ॥
सावधपणें सर्व जाणावें ॥ वर्तमान आधींच घ्यावें ॥
जाऊं ये तिकडे जावें ॥ विवेकें सहित ॥ २६ ॥
नाना जिन्नस पाठांतरें ॥ निवती सकळांचीं अंतरें ॥
लिहोन देतां परोपकारें ॥ सीमा सांडावी ॥ २७ ॥
जैसें जयास पाहिजे ॥ तैसें तयासी दिजे ॥
तरी मग श्रेष्ठ होइजे ॥ सकळां मान्य ॥ २८ ॥
भूमंडळीं सकळांस मान्य ॥ तो ह्मणूं नये सामान्य ॥
कित्येक लोक अनन्य ॥ तया पुरुषासी ॥ २९ ॥
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें ॥ चातुर्यें दिग्विजय करणें ॥
मग तयास काय उणें ॥ जेथें तेथें ॥ ३० ॥

निस्पृहलक्षण.

मनुष्यास अनेक प्रकारचे प्रसंग येतात. त्यांत कसें वागावें, आणि मोठेंपण मिळवावें, ह्याचें विवेचन ह्यांत आहे.

दुर्लभ शरीर दुर्लभ आयुष्य ॥ याचा करूं नये नाश ॥
दास ह्मणे सावकाश ॥ विवेक पाहावा ॥ १ ॥
न पाहतां उत्तम विवेक ॥ अवघा होतो अविवेक ॥
अविवेकें प्राणी रंक ॥ ऐसा दिसे ॥ २ ॥
हें आपलें आपण केलें ॥ आळसें उदासें नागविलें ॥
वाईट संगतीनें बुडविलें ॥ देखतदेखतां ॥ ३ ॥
मूर्खपणाचा अभ्यास झाला ॥ बाष्कळपणें घातला घाला ॥
काम चांडाळ उठिला ॥ तरुणपणीं ॥ ४ ॥
मूर्ख आळशी आणि तरणा ॥ सर्वांविषयीं दैन्यवाणा ॥
कांहींच मिळेना कोणा ॥ काय ह्मणावें ॥ ५ ॥
जें जें पाहिजे तें तें नाहीं ॥ अन्न वस्त्र तेंही नाहीं ॥
उत्तम गुण कांहींच नाहीं ॥ अंतर्यामीं ॥ ६ ॥
बोलतां येईना बैसतां येईना ॥ प्रसंग कांहींच कळेना ॥
शरीर मन हें वळेना ॥ अभ्यासाकडे ॥ ७ ॥
लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं ॥ पुसणें नाहीं सांगणें नाहीं ॥
नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं ॥ बाष्कळपणें ॥ ८ ॥
आपणास कांहींच येईना ॥ आणि शिकविलेंही मानेना ॥
आपण वेडा आणि सज्जना ॥ बोल ठेवी ॥ ९ ॥
अंतरीं एक बाहेरी एक ॥ ऐसा जयाचा दंडक ॥
परलोकींचें सार्थक ॥ कैसें घडे ॥ १० ॥
आपला संसार नासला ॥ मनामध्यें पस्तावला ॥
तरी मग अभ्यास केला ॥ पाहिजे विवेकाचा ॥ ११ ॥

एकाग्र करूनियां मन ॥ बळेंच करावें साधन ॥
यत्नीं आळसाचें दर्शन ॥ होऊंच नये ॥ १२ ॥
अवगुण अवघेच सांडावे ॥ उत्तमगुण अभ्यासावे ॥
प्रबंध पाठ करीत जावे ॥ जाड अर्थे ॥ १३ ॥
पदप्रबंध श्लोकप्रबंध ॥ नाना धाटी मुद्रा छंद ॥
प्रसंगज्ञानेंचि आनंद ॥ होत आहे ॥ १४ ॥
कोणे प्रसंगीं काय ह्मणावें ॥ ऐसें समजोन जाणावें ॥
उगेंच वाउगें शिणावें ॥ कासयासी ॥ १५ ॥
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें ॥ आदर देखोन ह्मणावें ॥
जें आठवेल तें गावें ॥ हें मूर्खपण ॥ १६ ॥
ज्याची जैसी उपासना ॥ तेंचि गावें चुकावेना ॥
रागज्ञाना तालज्ञाना ॥ अभ्यासावें ॥ १७ ॥
साहित्य संगीत प्रसंग माने ॥ करावीं कथेचीं घमशानें ॥
अर्थांतर श्रवणमननें ॥ काढीत जावें ॥ १८ ॥
पाठ उदंडचि असावे ॥ सर्व काळ उजळीत जावे ॥
सांगितले गोष्टीचें असावें ॥ स्मरण अंतरीं ॥ १९ ॥
अखंड एकांत सेवावा ॥ ग्रंथमात्र धांडोळावा ॥
प्रचीत होईल तो घ्यावा ॥ अर्थ मनीं ॥ २० ॥

उत्तमपुरुषलक्षण.

देवाच्या देणगीनें कोणकोणते गुण प्राप्त होतात, आणि सावध कसें राहावें हें ह्यांत सांगितलें आहे.

नाना वस्त्रें नाना भूषणें ॥ केलें शरीरशृंगारणें ॥
विवेकविचारें राजकारणें ॥ अंतर शृंगारिजे ॥ १ ॥
शरीर सुंदर सतेज ॥ वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ॥
अंतरीं नसतां चातुर्यबीज ॥ कदापि शोभा न पावे ॥ २ ॥

तुंद हेकड कठोरवचनीं ॥ अखंड तोले साभिमानी ॥
न्याय नीति अंतःकरणीं ॥ घेणार नाहीं ॥ ३ ॥
तरी शीघ्रकोपी सदा ॥ कदापि न धरी मर्यादा ॥
राजकारणें संवादा ॥ मिळोंच नेणे ॥ ४ ॥
ऐसे लौंद बेइमानी ॥ कदापि सत्य नाहीं वचनीं ॥
पापी अपस्मार रजनी ॥ राक्षस जाणावे ॥ ५ ॥
समयासारिखा समय येईना ॥ नेम सहसा चालेना ॥
नेम धरितां राजकारणा ॥ अंतर पडे ॥ ६ ॥
अति सर्वत्र वर्जावें ॥ प्रसंग पाहोन चालावें ॥
हठनिग्रहीं न पडावें ॥ विवेकी पुरुषें ॥ ७ ॥
बहुतचि करितां हट ॥ तेथें येऊन पडेल तट ॥
कोणी एकाचा शेवट ॥ झाला पाहिजे ॥ ८ ॥
वरें ईश्वर आहे साभिमानी ॥ विशेष तुळजाभवानी ॥
परंतु विचार पाहोनी ॥ कार्य करणें ॥ ९ ॥
अखंडचि सावधाना ॥ बहुत काय करावी सूचना ॥
परंतु कांहीं एक अनुमाना ॥ आणिलें पाहिजे ॥ १० ॥
समर्थापाशीं बहुत जन ॥ राहिला पाहिजे साभिमान ॥
निश्चळ करूनियां मन ॥ लोक असती ॥ ११ ॥
म्लेंच्छ दुर्जन उदंड ॥ बहुतां दिवसांचें माजलें बंड ॥
याकारणें अखंड ॥ सावधान असावें ॥ १२ ॥
सकळकर्ता जो ईश्वर ॥ तेणें केला अंगीकार ॥
तया पुरुषाचा विचार ॥ विरळा जाणे ॥ १३ ॥
न्याय नीति विवेक विचार ॥ नाना प्रसंग प्रकार ॥
परीक्षणें परांतर ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥
महायत्नें सावधपणें ॥ समयीं धारिष्ट धरणें ॥
अद्भुतचि कार्य करणें ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥

यश कीर्ति प्रताप महिमा ॥ उत्तम गुणांसी नाहीं सीमा ॥
नाहीं दुसरी उपमा ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥
देव ब्राह्मणा आचार विचार ॥ कितीक जनांस आधार ॥
सदा घडे परोपकार ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥
इहलोक परलोक पाहणें ॥ अखंड सावधपणें राहणें ॥
बहुत जनांचें साहणें ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥
देवाचा कैं पक्ष घेणें ॥ ब्राह्मणांची चिंता वाहणें ॥
बहुत जनांस पाळणें ॥ देणें ईश्वराचें ॥ १९ ॥
धर्मस्थापनेचे नर ॥ ते ईश्वराचे अवतार ॥
झाले आहेत पुढें होणार ॥ देणें ईश्वराचें ॥ २० ॥
उत्तम गुणाचा ग्राहीक ॥ तर्क तीक्ष्ण विवेक ॥
धर्मस्थापनापुण्यश्लोक ॥ देणें ईश्वराचें ॥ २१ ॥
सकळ गुणामध्यें सार ॥ तजविजा विवेक विचार ॥
जेणें पाविजे पैलपार अरत्रपरत्रींच्या ॥ २२ ॥

जनस्वभाव.

ह्यांत उद्योग आणि विचार ह्यांची फार चांगली प्रशंसा केली आहे.

जनाचा लालुचि स्वभावो ॥ आरंभींच ह्मणती देवो ॥
ह्मणजे मज कांहीं देईल देवो ॥ ऐसी वासना ॥ १ ॥
कांहींच भक्ति केली नसतां ॥ आणि इच्छिती प्रसन्नता
जैसें कांहींच सेवा न करितां ॥ स्वामीस मागती ॥ २ ॥
कष्टेंवीण फळ नाहीं ॥ कष्टेंवीण राज्य नाहीं ॥
केल्यावीण होत नाहीं ॥ साध्य जनीं ॥ ३ ॥
आळसें काम नासतें ॥ हें तों प्रत्ययास येतें ॥
कष्टाकडे चुकवितें ॥ हीन जन ॥ ४ ॥

आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती ॥ ते पुढें सुखाचें फळ भोगीती ॥
आधीं आळसें सुखावती ॥ त्यांसी पुढें दुःख ॥ ५ ॥
इहलोक अथवा परलोक ॥ दोहींकडे सारखाच विवेक ॥
दीर्घसूचनेचें कौतुक ॥ कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥
मेळविती तितुकें भक्षिती ॥ ते कठिणकाळीं मरोन जाती ॥
दीर्घ सूचनेनें वर्तती ॥ तेचि भले ॥ ७ ॥
इह लोकींचा संचितार्थ ॥ परलोकींचा परमार्थ ॥
संचितेंवीण व्यर्थ ॥ जितेचि मेले ॥ ८ ॥
एकदा मेल्यानें सुटेना ॥ पुनः जन्मोजन्मीं यातना ॥
आपणास मारी वांचविना ॥ तो आत्महत्यारा ॥ ९ ॥
प्रतिजन्मीं आत्मघात ॥ कोणीं करावें गणित ॥
याकारणें जन्ममृत्य ॥ विवेक चुकवावा ॥ १० ॥
देव सकळ कांहीं करितो ॥ ऐसें प्राणिमात्र बोलतो ॥
त्याचे भेटींचा लाभ तो ॥ अकस्मात झाला ॥ ११ ॥
विवेकाचा लाभ घडे ॥ तेणें परमात्म ठायीं पडे ॥
विवेक पाहतां सांपडे ॥ विवेकी जनीं ॥ १२ ॥
देव पाहतां आहे एक ॥ परंतु करितो अनेक ॥
त्या अनेकास एक ॥ ह्मणों नये कीं ॥ १३ ॥
देवाचें कर्तृत्व आणि देव ॥ कळला पाहिजे अभिप्राव ॥
कळल्यावीण कित्येक जीव ॥ उगेच बोलती ॥ १४ ॥
उगेच बोलती मूर्खपणें ॥ शाहणपण वाढवायाकारणें ॥
तृप्तीलागीं उपवास करणें ॥ ऐसें झालें ॥ १५ ॥
जिहीं उदंड कष्ट केले ॥ ते भाग्य भोगून ठेले ॥
येर ते बोलतचि राहिले ॥ करंटे जन ॥ १६ ॥
करंट्याचें करंटलक्षण ॥ समजोन जाती विचक्षण ॥
भल्याचें उत्तम लक्षण ॥ करंट्यास कळेना ॥ १७ ॥

त्याची पैसावली कुबुद्धि ॥ तेथें कैंची असेल शुद्धि ॥
कुबुद्धि तेची सुबुद्धि ॥ ऐसी वाटे ॥ १८ ॥
मनुष्यें बुद्धीस सांडावें ॥ त्याचें काय खरें मानावें ॥
तेथें विचाराच्या नांवें ॥ शून्याकार ॥ १९ ॥
विचारें इहलोक परलोक ॥ विचारें होतसे सार्थक ॥
विचारें नित्यानित्यविवेक ॥ पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥

लेखन.

अक्षर कसें काढावें हें यांत सांगितलें आहे. ही जुनी पद्धत आहे.

ब्राह्मणें बाळबोध अक्षर ॥ घडसून करावें सुंदर ॥
जें देखतांचि चतुर ॥ समाधान पावती ॥ १ ॥
वाटोळें सरळ मोकळें ॥ ओतलें मसीचें काळें ॥
कुळकुळीत ओळी चालिल्या ढाळें ॥ मुक्तमाला जैशा ॥ २ ॥
अक्षरमात्र तितुकें नीट ॥ नेमस्त पैस काने नीट ॥
आडव्या मात्रा त्याही नीट ॥ अर्कुलीं वेलांट्या ॥ ३ ॥
पहिलें अक्षर जें काढिलें ॥ ग्रंथ संपे तों पाहत गेलें ॥
एका टांकेंची लिहिलें ॥ ऐसें वाटे ॥ ४ ॥
अक्षरांचें काळेपण ॥ टांकाचें ठोंसरपण ॥
तैसेंचि वळण वांकण ॥ सारिखेंचि अवघें ॥ ५ ॥
ओळीस ओळी लागेचिना ॥ अर्कुलें मात्रा भेदीना ॥
खालींचे ओळीस स्पर्शेना ॥ अथवा लंबाक्षर ॥ ६ ॥
पान शिशानें रेखाटावें ॥ त्यावरी नेमस्त लिहावें ॥
दुरी जवळी न व्हावें ॥ अंतर ओळीचें ॥ ७ ॥
कोठें शोधासि अडेना ॥ चुकी पाहतां सांपडेना ॥
गरज केली हें घडेना ॥ लेखकापासूनी ॥ ८ ॥

ज्याचें वय आहे नूतन ॥ त्याणें लिहावें जपून ॥
जनांसि पडे मोहन ॥ ऐसें करावें ॥ ९ ॥
बहु बारीक तरुणपणीं ॥ कामा नये म्हातारपणीं ॥
मध्यम लिहिण्याची करणी ॥ केली पाहिजे ॥ १० ॥
भोंवतें स्थळ सोडून द्यावें ॥ मध्यें चमचमीत लिहावें ॥
कागद झडतांही झडावें ॥ नलगेचि अक्षर ॥ ११ ॥
ऐसा ग्रंथ जपोन लिहावा ॥ प्राणिमात्रांस उपजे हेवा ॥
ऐसा पुरुष तो पाहावा ॥ म्हणती लोक ॥ १२ ॥
काया बहुत कष्टवावी ॥ उत्कट कीर्ति उरवावी ॥
चटक लावून सोडावी ॥ कांहीं एक ॥ १३ ॥
घट्ट कागद आणावे ॥ जपोन नेमस्त खळावे ॥
लिहिण्याचे सामे असावे ॥ नाना प्रकारीं ॥ १४ ॥
सुऱ्या कातऱ्या जागाईत ॥ खळीं घोटाळीं तागाईत ॥
नाना सुरंगमिश्रित ॥ जाणोनि घ्यावे ॥ १५ ॥
नाना देशींचे बोरू आणावे ॥ घट्ट बारीक सरळ घ्यावे ॥
नाना रंगांचे आणावे ॥ नाना जिनसीं ॥ १६ ॥
नाना जिनसीं टांकतोडणी ॥ नाना प्रकारें रेखाटणी ॥
चित्रविचित्र करणी ॥ शिसे लोळ्या ॥ १७ ॥
हिंगूळ संग्रहीं असावें ॥ वाळले अळिते पाहोन घ्यावे ॥
सोपे भिजवून वाळवावे ॥ संग्रह मसीचे ॥ १८ ॥
तगटी इतिश्रिया कराव्या ॥ वंदरीं फळ्या घोंटाव्या ॥
नाना चित्रीं चिताराव्या ॥ उंच चित्रें ॥ १९ ॥
नाना गोफ नाना बासनें ॥ मेणकापडें सिंदूरवर्णें ॥
पेट्या कुलुपें जपणें ॥ पुस्तकाकारणें ॥ २० ॥

बुद्धिवाद.

नानाप्रकारच्या माणसांशीं संबंध येतो, त्यांशीं कसें वागावें, आणि मोठेपण कसें मिळवावें, हें ह्यांत सांगितलें आहे.

जो परमार्थी आणि विवेकी ॥ त्याचें करणें माने लोकीं ॥
कां जे विवर विवरों चुकी ॥ पडोंच नेदी ॥ १ ॥
जो जो संदेह वाटे जना ॥ तो तो कदापि करीना ॥
आदि अंत अनुमाना ॥ आणून सोडी ॥ २ ॥
स्वतां निस्पृह असेना ॥ त्याचें बोलणेंचि मानेना ॥
कठिण आहे जनार्दना ॥ राजी राखणें ॥ ३ ॥
कोणी दाटून उपदेश देती ॥ कोणी मध्यवर्ती घालिती ॥
ते सहजचि हलु पडती ॥ लालुचीनें ॥ ४ ॥
जयास सांगावा विवेक ॥ तोचि जाणावा प्रतिकुंचक ॥
तेणें पुढें पुढें नासक ॥ कारभार होतो ॥ ५ ॥
भावास भाऊ उपदेश देती ॥ पुढें पुढें होते फजिती ॥
ओळखीच्या लोकांत महंती ॥ मांडूंचि नये ॥ ६ ॥
पहिलें दिसे परी नासे ॥ विवेकी मान्य करिती कैसें ॥
अविवेकी ते जैसे तैसे ॥ मिळती तेथें ॥ ७ ॥
भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु ॥ हाही फटकळ विचारु ॥
नाना भ्रष्टाकारीं प्रकारु ॥ तैसाचि आहे ॥ ८ ॥
प्रगट विवेक बोलेना ॥ झांका तापा करी जना ॥
मुख्य निश्चयो अनुमाना ॥ आणूंच नेदी ॥ ९ ॥
हुकीसरसा भरीं भरे ॥ विवेक सांगतां न धरे ॥
दूरदृष्टीचे पुरे ॥ साधु नव्हती ॥ १० ॥
कोणास कांहींच न मागावें ॥ भगवद्भजन वाढवावें ॥
विवेकबळें जन लावावे ॥ भक्तीकडे ॥ ११ ॥

परांतर रक्षायाचीं कामें ॥ बहुत काठेण विवेकवर्में ॥
स्वइच्छेनें स्वधर्में ॥ लोकराहाटी ॥ १२ ॥
आपण तुरुक गुरु केला ॥ शिष्य चांभार मेळविला ॥
नीचयातीनें नासला ॥ समुदाय ॥ १३ ॥
ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या ॥ भक्तमंडळ्या मानाव्या ॥
संतमंडळ्या शोधाव्या ॥ भूमंडळीं ॥ १४ ॥
उत्कृष्ट भव्य तेंचि घ्यावें ॥ मळमळीत अवघेंचि टाकावें ॥
निस्पृहपणें विख्यात व्हावें ॥ भूमंडळीं ॥ १५ ॥
अक्षर बरें वाचणें बरें ॥ अर्थांतर सांगणें बरें ॥
गाणें नाचणें अवघेंचि बरें ॥ पाठांतर ॥ १६ ॥
दीक्षा बरी मैत्री बरी ॥ तीक्ष्ण बुद्धि राजकारणीं बरी ॥
आपणास राखे नानापरी ॥ अलिप्तपणें ॥ १७ ॥
अखंड हरिकथेचा छंद ॥ सकळांस लागे नामवेध ॥
प्रगट जयाचा प्रबोध ॥ सूर्य जैसा ॥ १८ ॥
दुर्जनांसीं राखों जाणे ॥ सज्जनांसी निववूं जाणे ॥
सकळांचे मनींचें जाणे ॥ ज्याचें त्यापरी ॥ १९ ॥
संगतीनें मनुष्य पालटे ॥ उत्तम गुण तात्काळ उठे ॥
अखंड अभ्यासीं लिगटे ॥ समुदाय ॥ २० ॥
जेथें तेथें नित्य नवा ॥ जनांसी वाटे हा असावा ॥
परंतु लालुचेचा गोंवा ॥ पडोंच नेदी ॥ २१ ॥
उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान ॥ उत्कट चातुर्य उत्कट भजन ॥
उत्कट योग अनुष्ठान ॥ ठायीं ठायीं ॥ २२ ॥
उत्कट निस्पृहता धरिली ॥ त्याची कीर्ति दिगंतीं फांकली ॥
उत्कट भक्तीनें निवाली ॥ जनमंडळी ॥ २३ ॥
कांहीं एक उत्कटेंवीण ॥ कीर्ति कदापि नव्हे जाण ॥
उगेंच वणवण हिंडोन ॥ काय होतें ॥ २४ ॥

नाहीं देहाचा भरंवसा ॥ केव्हां सरेल वयसा ॥
प्रसंग पडेल कैसा ॥ कोण जाणे ॥ २५ ॥
या कारणें सावधान असावें ॥ जितुकें होईल तितुकें करावें ॥
भगवत्कीर्तीनें भरावें ॥ भूमंडळ ॥ २६ ॥
आपणास जें जें अनुकूळ ॥ तें तें करावें तात्काळ ॥
होईना त्यास निवळ ॥ विवेक उमजवावा ॥ २७ ॥
विवेकामध्यें सांपडेना ॥ ऐसें तों कांहींच असेना ॥
एकांतीं विवेक अनुमाना ॥ आणून सोडावा ॥ २८ ॥
अखंड तजविजा चाळणा जेथें ॥ पाहतां काय उणें तेथें ॥
एकांताविणें प्राणियांतें ॥ बुद्धि कैंची ॥ २९ ॥
एकांतीं विवेक करावा ॥ आत्माराम ओळखावा ॥
येथून तेथवरी गोंवा ॥ कांहींच नाहीं ॥ ३० ॥

यत्न.

ह्यांत मागच्या निबंधाप्रमाणेंच बोध आहे.

कथेचें घमंड भरून द्यावें ॥ आणि निरूपणीं विवरावें ॥
उणें पडोंच न द्यावें ॥ कोणी एकविशीं ॥ १ ॥
भजणार खालीं पडला ॥ तो भजणारीं जाणितला ॥
नेणता लोक उगाच राहिला ॥ टकमका पाहत ॥ २ ॥
उत्तर विलंबीं पडिलें ॥ तें श्रोतयांस कळों आलें ॥
ह्मणिजे महत्व उडालें ॥ वक्तयाचें ॥ ३ ॥
थोडें बोलोन समाधान करणें ॥ रागेजोन तरी मन धरणें ॥
मनुष्या वेधीं लावणें ॥ कोणी एका ॥ ४ ॥
सोसवेना चिनचिन केली ॥ तेथें तामस वृत्ति दिसोन आली ॥
अवघी आवडीच उडाली ॥ श्रोतृयांची ॥ ५ ॥

कोण कोण राजी राखिले ॥ कोण कोण मनीं भंगले ॥
क्षणक्षणीं परीक्षिले ॥ पाहिजेत लोक ॥ ६ ॥
शिष्य विकल्पें रान घेतो ॥ गुरु मागें धांवतो ॥
विचार पाहों जातां तो ॥ विकल्पचि अवघा ॥ ७ ॥
आशाबद्ध क्रियाहीन ॥ नाहीं चातुर्याचें लक्षण ॥
ते महंतीची भणभण ॥ बंध नाहीं ॥ ८ ॥
ऐसे गोसांवी हळु पडती ॥ ठायीं ठायीं कष्टी होती ॥
तेथें संगतीचे लोक पावती ॥ सुख कैंचें ॥ ९ ॥
जिकडे तिकडे कीर्ति माजे ॥ सकट लोकांस हव्यास उपजे ॥
लोक राजी राखोन कीजे ॥ सकळ कांहीं ॥ १० ॥
परलोकीं वास करावा ॥ समुदाय उगाच पाहावा ॥
मागण्याचा तगादा न लावावा ॥ कांहीं एक ॥ ११ ॥
जिकडे जग तिकडे जगन्नायक ॥ कळला पाहिजे विवेक ॥
रात्रंदिवस विवेक लोक ॥ संभाळीत जाती ॥ १२
जो जो लोक दृष्टीस पडला ॥ तो तो नष्ट ऐसा कळला ॥
अवघेच नष्ट एकला भला ॥ कशावरूनी ॥ १३ ॥
ओस मुलखीं काय पहावें ॥ लोकांवेगळें कोठें राहावें ॥
तऱ्हे खोटीं सांडतें घ्यावें ॥ कांहीं एक ॥ १४ ॥
तस्मात् लोकीं वर्ततां नये ॥ त्यास महंती कामा नये ॥
परत्र साधनाचा उपाय ॥ श्रवण करून असावें ॥ १५ ॥
आपणास बरें पोंहतां नये ॥ लोक बुडवायाचें कोण कार्य ॥
गोडी आवडी वायां जाय ॥ विकल्पचि अवघा ॥ १६ ॥
अभ्यासें प्रगट व्हावें ॥ नाहीं तरी झांकोन असावें ॥
प्रगट होऊन नासावें ॥ हें बरें नव्हे ॥ १७ ॥
मंद हळु हळु चालतो ॥ चपळ कैसा आटोपतो ॥
आरबी फिरवणार तो ॥ कैसा असावा ॥ १८ ॥

हीं धकाधकीचीं कामें ॥ तीक्ष्णबुद्धीचीं वर्में ॥
भोळ्या भावार्थे संभ्रमें ॥ कैसें घडे ॥ १९ ॥
शेत केलें परी वाहेना ॥ जवार केलें परी फिरेना ॥
जन मेळविले परी धरीना ॥ अंतर्यामीं ॥ २० ॥
जरी चढती वाढती आवडी उठे ॥ तरीच परमार्थ प्रकटे ॥
घसघस करितां विटे ॥ सगट लोक ॥ २१ ॥
आपलें लोकांस मानेना ॥ लोकांचें आपणास मानेना ॥
अवघा विकल्पचि मना ॥ समाधान कैंचें ॥ २२ ॥
नासक दीक्षा सिंतरू लोक ॥ तेथें कैंचा असेल विवेक ॥
जेथें बळावला अविवेक ॥ तेथें राहणें खोटें ॥ २३ ॥
बहुत दिवस श्रम केला ॥ शेवटीं अवघाचि वार्या गेला ॥
आपणास ठाकेना गलबला ॥ कोणें करावा ॥ २४ ॥
संगीत चालिला तरी तो व्याप ॥ नाहीं तरी अवघाचि संताप ॥
क्षणक्षणां विक्षेप कोप ॥ किती ह्मणोन सांगावा ॥ २५ ॥
मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती ॥ ज्ञाते ज्ञातेपणें कलह करिती ॥
होते दोहींकडे फजिती ॥ लोकांमध्यें ॥ २६ ॥
कारभार आटोपेना करवेना ॥ आणि उगेंही राहवेना ॥
याकारणें सकळ जनां ॥ काय ह्मणावें ॥ २७ ॥
नासक उपाधीस सोडावें ॥ वय सार्थकीं घालावें ॥
परिभ्रमणें कंठावें ॥ कोठें तरी ॥ २८ ॥
परिभ्रमण करवेना ॥ दुसऱ्याचें कांहींच सोसेना ॥
तरी मग उदंड यातना ॥ विकल्पाची ॥ २९ ॥
आतां हे आपणाचपाशीं ॥ बरें विचारावें आपणाशीं ॥
अनुकूळ पडेल तैसी ॥ वर्तणूक करावी ॥ ३० ॥

राजकारण.

जशास तसें होऊन कार्य कसें साधावें हें व्हांत सांगितलें आहे.

ज्ञानी आणि उदास ॥ समुदायाचा हव्यास ॥
तेणें अखंड सावकाश ॥ एकांत सेवावा ॥ १ ॥
जेथें तजविजा कळती ॥ अखंड चाळणा निघती ॥
प्राणिमात्रांची स्थिति ॥ कळों येते ॥ २ ॥
जरी हा चाळणाच करीना ॥ तरी कांहींच उमजेना ॥
हिशेब झाडाच काढीना ॥ दिवाळखोर ॥ ३ ॥
एक मिराशी साधिती ॥ एक सध्यां गमाविती ॥
व्यापकपणाची स्थिति ॥ ऐसी आहे ॥ ४ ॥
जेणें जें जें मनीं धरिलें ॥ तें तें आधींच समजलें ॥
कृत्रिम अवघें खुंटलें ॥ सहजचि येणें ॥ ५ ॥
अखंड राहतां सलगी होते ॥ अतिपरिचयें अवज्ञा घडते ॥
याकारणें विश्रांती ते ॥ घेतांचि नये ॥ ६ ॥
आळसें आळस केला ॥ तरी मग कारभारचि बुडाला ॥
अंतरहेत चुकत गेला ॥ समुदायाचा ॥ ७ ॥
उदंड उपासनेचीं कामें ॥ लावीत जावीं नित्य नेमें ॥
अवकाश कैंचा कृत्रिमें ॥ करावयासी ॥ ८ ॥
चोर भांडारी करावा ॥ घसरतांच सांभाळावा ॥
गोंवा मूर्खपणाचा काढावा ॥ हळु हळू ॥ ९ ॥
या अवघ्या पहिल्याच गोष्टी ॥ प्राणी कोणी न होतां कष्टी ॥
राजकारणें मंडळ वेष्टी ॥ चहूंकडे ॥ १० ॥
नष्टासी नष्टच योजावे ॥ वाचाळासी वाचाळ आणावे ॥
आपणावरी विकल्पाचे गोंवे ॥ पडोंचि नेदी ॥ ११ ॥
कांटीनें कांटीं झाडावी ॥ झाडावी परि ते कळों न द्यावी ॥
कळकटपणाची पदवी ॥ असोंचि न द्यावी ॥ १२ ॥

कळतां कार्य करिजेतें ॥ तें काम तात्काळचि होतें ॥
गचड्यांत पडतां तें ॥ चमत्कार नव्हे ॥ १३ ॥
ऐकोनि आवडी लागावी ॥ देखोनि बळकटचि व्हावी ॥
सलगीनें आपली पदवी ॥ सेवकांमध्यें ॥ १४ ॥
कोणी एक काम करितां होतें ॥ न करितां मागें पडतें ॥
याकारणें ढिलेपण तें ॥ असोंचि नये ॥ १५ ॥
जो दुसऱ्यावरी विश्वासला ॥ त्याचा कार्यभाग बुडाला ॥
जो आपणचि कष्टत गेला ॥ तोचि भला ॥ १६ ॥
अवघ्यांस अवघें कळलें ॥ तेव्हां तरी तें पडलें ॥
याकारणें ऐसें घडलें ॥ न पाहिजे कीं ॥ १७ ॥
मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें ॥ करणें तें लोकांकरवीं करवावें ॥
कित्येक खलक उगवावे ॥ राजकारणांमध्यें ॥ १८ ॥
बोलके पहिलवान कळकट ॥ तयांसींच घ्यावीं झटें ॥
दुर्जन राजकारणें दाटे ॥ ऐसें न करावें ॥ १९ ॥
ग्रामण्य वर्मी सांपडावें ॥ रगडून पीठचि करावें ॥
करून मागुतीं सांवरावें ॥ बुडवूं नये ॥ २० ॥
खळ दुर्जनासि भ्याले ॥ राजकारण नाहीं राखिलें ॥
तेणें अवघें प्रगट झालें ॥ बरें वाईट ॥ २१ ॥
समुदाय पाहिजे मोठा ॥ तरी तणावा असाव्या बळकटा ॥
मठ करून ताठा ॥ धरूंच नये ॥ २२ ॥
दुर्जन प्राणी समजवावे ॥ परी ते प्रगट न करावे ॥
सज्जनापरी आळवावे ॥ महत्व देऊनी ॥ २३ ॥
जनामध्यें दुर्जन प्रगट ॥ तरी मग अखंड खटपट ॥
याकारणें ते वाट ॥ बुझूनि टाकावी ॥ २४ ॥
गलिमाच्या देखतां फौजा ॥ रणशूरांच्या फुरफुरती भुजा ॥
ऐसा पाहिजे कीं राजा ॥ कैंपक्षी परमार्थी ॥ २५ ॥

जयास देखतां दुर्जन धाके ॥ बैसवी प्रचीतीचे तडाखे ॥
बंड पाषांडाचे वाखे ॥ सहजचि होती ॥ २६ ॥
हीं धूर्तपणाचीं कामें ॥ राजकारण करावें नेमें ॥
ढिलेपणाच्या संभ्रमें ॥ जाऊंच नये ॥ २७ ॥
कोठेंच पडेना दृष्टी ॥ परी ठायीं ठायीं त्याच्या गोष्टी ॥
वाग्विलासें सकळ सृष्टी ॥ वेधिली जेणें ॥ २८ ॥
हुंब्यासी हुंबा लावून द्यावा ॥ टोणप्यास टोणपा आणावा ॥
लौंदापुढें उभा करावा ॥ दुसरा लौंद ॥ २९ ॥
धट्टास आणावा धट्ट ॥ उद्धटास पाहिजे उद्धट ॥
खटनटासी खटनट ॥ अगत्य करूनी ॥ ३० ॥
जैशास तैसा जेव्हां भेटे ॥ तेव्हां मजालसीवरी थाटे ॥
इतुकें होतें परी धनी कोठें ॥ दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

विवेक.

आपण उद्योग करावा आणि दुसऱ्यांकडून करवावा, धीर सोडूं नये, असा बोध ह्यांत आहे.

जेथें अखंड नाना चाळणा ॥ जेथें अखंड नाना धारणा ॥
जेथें अखंड राजकारणा ॥ मनासि आणिती ॥ १ ॥
सृष्टिमध्यें उत्तम गुण ॥ तितुके चाले निरूपण ॥
निरूपणावीण क्षण ॥ रिकामा नाहीं ॥ २ ॥
चर्चा आशंका प्रत्युत्तरें ॥ कोण खोटें कोण खरें ॥
नाना वक्तृत्वें शास्त्राधारें ॥ नाना चर्चा ॥ ३ ॥
भक्तिमार्ग विशद कळे ॥ उपासनामार्ग आकळे ॥
ज्ञानविचारें निवळे ॥ अंतर्यामीं ॥ ४ ॥
वैराग्याची बहु आवडी ॥ उदासवृत्तीची गोडी ॥
उदंड उपाधी तरी थोडी ॥ लागोंच नेदी ॥ ५ ॥

प्रबंधाचीं पाठांतरें ॥ उत्तरास संगीत उत्तरें ॥
नेमक बोलतां अंतरें ॥ निववी सकळांचीं ॥ ६ ॥
आवडी लागली बहु जनां ॥ तेथें कोणाचें कांहीं चालेना ॥
दळवट पडिला अनुमाना ॥ येईल कैसा ॥ ७ ॥
उपासना करूनियां पुढें ॥ पुरवलें पाहिजे चहूंकडे ॥
भूमंडळीं जिकडे तिकडे ॥ जाणती तया ॥ ८ ॥
जाणती परी आढळेना ॥ काय करितो तें कळेना ॥
नाना देशींचे लोक नाना ॥ येऊन जाती ॥ ९ ॥
तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं ॥ विवेकविचारें भरावीं ॥
कडोविकडीं विवरावीं ॥ अंतःकरणें ॥ १० ॥
किती लोक तें कळेना ॥ किती समुदाय आकळेना ॥
सकळ लोक श्रवणमनना ॥ मध्यें घाली ॥ ११ ॥
फड समजावीस करणें ॥ गद्य पद्य सांगणें ॥
परांतरासीं राखणें ॥ सर्वकाळ ॥ १२ ॥
ऐसा ज्याचा दंडक ॥ अखंड पाहणें विवेक ॥
सावधापुढें अविवेक ॥ येईल कैंचा ॥ १३ ॥
जितुकें कांहीं आपणास ठावें ॥ तितुकें हळु हळु शिकवावें ॥
शाहाणे करूनि सोडावे ॥ बहुत जन ॥ १४ ॥
परोपरी शिकवणें ॥ आडणुका सांगत जाणें ॥
निवळ करून सोडणें ॥ निस्पृहासी ॥ १५ ॥
होईल तें आपण करावें ॥ न होतां जनांकरवीं करवावें ॥
भगवद्भजन रहावें ॥ हा धर्म नव्हे ॥ १६ ॥
आपण करावें करवावें ॥ आपण विवरावें विवरवावें ॥
आपण धरावें धरवावें ॥ भजनमार्गासी ॥ १७ ॥
जुन्या लोकांचा कंटाळा आला ॥ तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला ॥
जितुकें होईल तितुक्याला ॥ आळस करूं नये ॥ १८ ॥

देहाचा अभ्यास बुडाला ॥ ह्मणिजे महंत बुडाला ॥
लागवेगी नूतन लोकांला ॥ शाहाणे करावे ॥ १९ ॥
उपाधींत सांपडों नये ॥ उपाधीस कंटाळों नये ॥
निसुगपण कामा नये ॥ कोणीएकविशीं ॥ २० ॥
काम नासणार नासतें ॥ आपण वेडें उगेंच पाहतें ॥
आळसी हृदयशून्य तें ॥ काय करूं जाणें ॥ २१ ॥
धक्काधक्कीचा मामला ॥ कैसा घडे अशक्ताला ॥
नाना बुद्धी अशक्ताला ॥ ह्मणोनि शिकवाव्या ॥ २२ ॥
व्याप होईल तों रहावें ॥ व्याप राहतां उठोन जावें ॥
आनंदरूपें फिरावें ॥ कोठें तरी ॥ २३ ॥
उपाधीपासून सुटला ॥ तो निस्पृहपणें बळावला ॥
जिकडे अनुकूळ तिकडे चालिला ॥ सावकाश ॥ २४ ॥
कीर्ति पाहतां सुख नाहीं ॥ सुख पाहतां कीर्ति नाहीं ॥
केल्यावीण कांहींच नाहीं ॥ कोठें तरी ॥ २५ ॥
येरवीं काय राहतें ॥ होणार तितुकें होऊन जातें ॥
प्राणिमात्र अशक्त तें ॥ पुढें आहे ॥ २६ ॥
आधींच तकवा सोडिला ॥ मध्येंचि धिंवसा सांडिला ॥
तरी संसार हा शेवटाला ॥ कैसा पावे ॥ २७ ॥
संसार मुळींच नासका ॥ विवेकें करावा नेटका ॥
नेटका करितां फिका ॥ होत जातो ॥ २८ ॥
ऐसा याचा जिवसाना ॥ पाहतां कळों येतें मना ॥
परंतु धीर सांडावा ना ॥ कोणीएकें ॥ २९ ॥
धीर सांडितां काय होतें ॥ अवघें सोसावें लागतें ॥
नाना बुद्धि नाना मतें ॥ शाहाणा जाणे ॥ ३० ॥

समाप्त.